

Næringsgrunnlaget

Tydal var i begynnelsen av 1900-tallet nesten et rent primærnæringsamfunn. De fleste bodde på en gard eller en plass med jord. 85 prosent av de voksne mannfolka hadde hovedinntekta si fra jordbruket, enten som drivere og brukere eller arbeidere hos andre eller på heimplassen. Fire-fem prosent hadde hovedinntekta si fra skogbruk. Skogen var ellers en viktig del av næringsgrunnlaget for de aller fleste jordbrukerne. Det samme kan også sies om jakt, fangst og fiske. En handfull småbrukere eller husmenn hadde også ei viktig inntekt av å utføre smiarbeid, tømring og snekking for andre. Noen få samer med heimstavn i Tydal levde av reindrif. Nevner vi så lærerne og de få personene som var knytta til handel, post og transport, har vi praktisk talt fått med alle næringsvegene i Tydal. Ei tid var ellers gruvearbeid i nabobygdene levebrød for noen karer, og det var naturligvis mange både menn og kvinner som tok tjeneste eller anna arbeid utafor bygda i perioder av deres liv. Dette bildet endra seg lite i tida fram til 1920, ja vi må helt til åra etter 1940 før det skjer større forandringar. I første omgang skal vi se på arbeidsliv, yrker og næringsveger de to første tiåra av 1900-tallet. Noen yrker og næringer er nevnt i andre sammenhenger, men her skal vi se på primærnæringene inkludert reindrif, gruvearbeid, handel og

ta med litt om framveksten av turistnæringa.

Jordbruk

Jordbruket var modernæringa, og omkring 1900 var det 127 gardar og plasser i Tydal. Dette antallet hadde vært temmelig stabilt hele siste halvdel av 1800-tallet. Men først mot slutten av århundret ble det flere bønder enn husmenn. I 1900 var det 74 gardar, mot 53 husmannsplasser med jord. 20 år senere var det mindre enn halvparten så mange plasser igjen. Noen få var oppgitt som eget bosted, for folketallet gikk ned i denne perioden. Fra før vet vi at årsaken var stor utflytting, særlig til Amerika. Men i de fleste tilfellene hadde plassene blitt kjøpt til sjøleierbruk, slik at det var 94 gardar i 1920. Noen av disse var imidlertid ennå leilendinger under Thomas Angells stiftelser, og brukerne fikk først kjøpe seg fri et par år etter. Et jordbruk med en utprega småbruksstruktur, lite mekanisering og muligheter for attåtinntekter fra skogsarbeid, jakt og fiske, ga sysselsetting til mange. Drifta var inntil 1900-tallet lite innretta mot salg, og folk flest hadde bare råd til å kjøpe det de ikke greide å lage eller produsere på garden. Allsidighet i produksjon og et mangfold i gjøremål prega arbeidet og livsforma. Forandringene etter 1900 gikk også langsomt — sammenlikna med f.eks. bynære bygder eller de raskere omveltningene i etterkrigstida.

Farten i utviklinga ble hemma, først av de spesielle forholda under første verdenskrig, og senere av den økonomiske stagnasjon og krise i mellomkrigstida.

Jordbruksarealet

Hele innmarksarealet i bygda var bare på vel 5.500 dekar, det ble 40—50 dekar i gjennomsnitt på hvert bruk. Mesteparten av innmarka var eng til slått. Femteparten av enga var ennå rene naturvoller. Først i 1930-åra ble resten av denne naturenga for alvor satt under plog, oppdyrka og tilsådd med grasfrø. I jordbrukstellinga i 1907 ble det oppgitt at 70 dekar var nysådd eng. Hele åkerarealet i bygda var bare på 300 dekar. Bøndene hadde begynt å redusere kornarealet i begynnelsen av 1900-tallet. De fikk jo så lite matkorn likevel, for bygget ble ikke alltid modent, og ofte frøs det. I 1907 var kornarealet helt ned i 47 dekar. Men tre ganger så mye areal ble slått til grønfôr. Så lite åkerareal hadde det neppe vært i Tydal på hundreder av år. Grunnen til reduksjonen var nok at kornprisene hadde sunket mer enn prisen på husdyrprodukter. Det lønte seg ikke lenger å dyrke mest mulig sjøl i håp om å kunne fylle mjølkista til vinteren. Det ble heller ikke så nødvendig som før, siden mjøl kunne fraktes med jernbane til Reitan og Hell og kjøres med hest til Tydal. Men så kom første verdenskrig med kornmangel i landet, dyrtid og pålegg om tvangsdyrking. Kornarealet økte derfor igjen, og det skulle komme til å øke videre i mellomkrigstida. Til og med stugudalingene forsøkte å dyrke korn under eller like etter første verdenskrig. Ola Stugudal fikk også brukbart matkorn ett år. Han lånte treskemaskin og fikk det malt på den kommunale bygdemølla ved Kirkvollfossen. Men andre året ble det dårligere. Kornet ble da sluggutreska, og omtrent alt gikk til hesten. Korndyrkinga ble oppgitt igjen i Stugudal. Bygda var derimot stort sett sjølforsynt med poteter. Det opplyste iallfall provianteringsrådet i 1914. Om det var noe innførsel, var det i så fall bare av små kvanta. Potetarealet holdt seg på omkring 100 dekar, og det økte først under og etter andre verdenskrig. Andre rotvekster var det bare noen få dekar av. Kyr og andre husdyr fikk neppe mye av poteter eller andre rotvekster, men var henvist til høyavlingene på innmarka, markaforet og tradisjonelt attåtfor i vårknipa. Om innmarksarealet var lite, hadde tydalsbøndene til gjengjeld et stort beite- og slåtteområde i utmarka til rådighet. Havnegangene ble i 1907 anslått til 45.000 dekar, og arealet av utslåtter var fem ganger større enn heimeenga. I tillegg kom setervoller som ble nytta til slått.

Husdyrholdet

Fra bind 1 vet vi at Tydal alltid har hatt et stort husdyrhold. I andre halvdel av 1800-tallet lå antallet storfe rundt 950. Bortsett fra en mindre nedgang i 1920-åra, ble dette nivået opprettholdt helt til 1960-tallet. Sauetallet hadde minka siden midten av 1800-tallet, og nedgangen fortsatte et stykke ut på 1900-tallet. I 1917 var det nesten bare halvparten så mange sauer i Tydal som det hadde vært i 1855. Årsaken var trulig at det ikke var så mye behov for ull, etter som «kjøpty» vant innpass og mange kjøpte ferdig garn og tråd for strikking og veving. Nedgangen i saueholdet er altså uttrykk for at jordbrukerne gradvis ble mindre sjølforsynte. Vi skal se senere at saueholdet økte igjen. Men den økinga skyldtes at jordbrukerne var blitt mer salgsorienterte og at sauene fikk større verdi som kjøttprodusenter. Geiteholdet har en annen utviklingstendens. Det økte etter 1900. Geitetallet ble faktisk dobla mellom 1907 og 1929. Lønnsomheten i geiteholdet lå i salg av geitost, og bøndene satsa mer på det enn noen gang før. I begynnelsen av 1900-tallet var det vanlig med en gris på hver gard. Flesk var etterspurt i kostholdet, særlig blant

skogsarbeiderne. Men i mellomkrigstida kom det billig importert flesk på butikken, og det frista mange. Det ble derfor færre som alte opp griser for å slakte dem til jul. På en gard hørte det også med å ha hest, og de største bruka hadde to. Hesten var trekrafta i jord- og skogbruket, og dessuten foregikk mesteparten av person- og varetransporten med hest. En hest var imidlertid dyr i føringa, og mange av de små og skogløse bruka og plassene hadde ikke råd til å holde egen hest. De leide hestehjelp i onnene og når det ble nødvendig ellers, og antallet av hester i bygda var derfor mindre enn tallet på bruk. Hestetallet var stabilt omkring 100, slik det hadde vært iallfall fra midten av 1800-tallet.

Husdyrhold (sommerbuskap) 1907 og 1917

	1907	1917
Hester	99	105
Storfe	938	962
Sauer	618	578
Geiter	745	1.044
Griser	89	74
Høns	143	131
Storfe pr. bruk:	7,4	7,7

Egg har tradisjonelt vært lite brukt i kostholdet. Det var få som holdt høns, gjennomsnittlig fans det bare ei høne pr. hushold.

Av lokale matoppskrifter er det svært få med egg. Tradisjonsmat heime og i setra som pjalt, hyllkaku og seterlappa ble laga uten egg. Det samme gjelder tydalslemsa.

Pjalt: 1 l. kulturmjøl, 3 ts. salt, 1 ts. natron, 1 ts. hornsalt, 1/2 l. rugsikt, 1-1/2 l. hvetemjøl

Seterlappa: 2 dl. fløte, 1 dl. kulturmjøl (eller saup), 6 sp. farin, 1 stor ts. hornsalt, 1 stor ts. natron

Det var husdyra bøndene levde av. Noen sauer, geiter og et storfe ble slakta hver høst, og de fleste tok også grisen før jul. Bygda var mer enn sjølforsynt med kjøtt, og en del av inntekta kom fra salg av livdyr. Etter oppgaver fra Provianteringsrådet i 1914 ble det normalt utført 200 storfe fra Tydal hvert år. Krøttera ble drevet over fjellet til Reitan og sendt med jernbanen sørover. Anslagsvis solgte bøndene 12.000 kg smør årlig og dessuten «atskillig geitost». Nærmere oppgaver har vi ikke over salgsproduksjonen. For bøndene solgte i smått til diverse oppkjøpere, de leverte til handelsforretnigene i Tydal og tok med seg smør, ost og andre produkter for salg når de reiste til byen eller på Rørosmartnan.

Seterdrifta

Om sommeren ble hele husdyrproduksjonen flytta til setra. Alle husdyra var med unntatt ei heimeku, som skulle skaffe ferskmjøl til arbeidsfolket på garden. Det var som regel samme kua hvert år. For kyrne som

var vant til å fare til seters, hadde en ekstra uro i seg på buferdsdagen. Mange er overbevist om at krøttera følte på seg hva som skulle skje, og veggen visste de av på egen hand. Det kunne også hende at de plutselig tok veggen heim att utpå høsten. Det var også stas for menneska å dra til seters. Både for budeia som var der år etter år og for gjeterungene eller andre barn som var med for første gang, var det noe eget å være på setra om sommeren. Nesten alle budeier sier at de likte seg godt der. Arbeidet var vel så hardt som heime, men de foretrakk likevel å være på setra. Seterlivet ga en egen følelse av frihet, og naturopplevelsene i fjellet kom attåt og gjorde livet rikere. Seterbruket var fullt utvikla alt på 1700-tallet, slik at alle bruk hadde egen seter eller setra sammen med andre. Og ennå i begynnelsen av 1900-tallet ble det rydda flere voller og bygd nye hus. Mange seterbuer ble gjerne forlenga med ei tømra masstu som erstatta jordmasstu. Noen fikk eget kokhus også. Mange bruk hadde flere voller som de veksla om å bruke. Dels var det slik at noen av dem ble brukt som vår- eller høstvoller, dels hadde noen to sommersettrer som de veksla om å bruke. Hensikten med flyttingene var å utnytte både de tidlige og sene beitene, kanskje var det også for å utnytte gjødsla bedre. Men å flytte mellom flere plasser var også strevsomt, og flere settrer krevde dessuten flere hus å holde vedlike. Tilbakegangen i seterbruket begynte slik at først ble antall voller redusert. Det var særlig vårvollen som ble sløyfa først. I 1930-åra var det ikke så mange rene vårvoller igjen. Folk utsatte heller buferdsdagen noen uker og beita i utmarka før de flytta direkte til sommersetra. Hilmo-gardene var et unntak. Der beholdt de vårvollen lenge, mens de derimot ikke hadde noen høstvoll. Årsaken var delvis at det ble grønt tidligere i Hilmo-traktene enn lenger opp i bygda, slik at vårvollene kunne utnyttes bedre. Men først og fremst er forklaringa at Thomas Angells stiftelser eide utmarka helt inn til gardene, og brukerne fikk forbud mot å havne med geiter der etter at de kjøpte gardene i 1921. Det registrerte høgste antall settrer i bruk er fra Jordbrukstellinga i 1907. Da var det 142 settrer i Tydal. På den tida begynte Stugudalsgardene å slutte med setringa ved Riasten og Møsjøen. I stedet bygde de opp sommerfjøs i den nærmeste utmarka og lot krøttera beite der om sommeren. De var likevel på setra hele tida, som en informant treffende har sagt det. At det var flere settrer i bruk enn gardsbruk, betydde ikke at alle hadde egen setervoll med hus. Husmannsplassene eller de minste sjøleierbruka hadde oftest ikke slike herligheter. Men alle hadde ei eller anna ordning slik at buskapen kom seg til fjells om sommeren. Husmennene setra som regel sammen med hovedbruket. I husmannskontrakten sto oftest bare at husmannen hadde rett til havning i setra sammen med bonden. Forholdet mellom bonde og husmann regulerte seg etter avtale og tradisjon. Noen steder delte de seterbu slik at de brukte liver sin side av rommet. Men ellers var de sammen om stellet, kinninga og ystinga. På andre steder hadde to seterlag hver si bu avdelt med «skjøle» imellom. Ei tredje løysning var at flere bruk hadde hver sine hus på samme setervoll. Husmann og bonde kunne ha felles seterbu og delte på vedlikeholdet av den, mens de hadde hver sine fjøs. Ei anna ordning for småbruk og plasser uten egen seterrett, var å sette bort buskapen til andre om sommeren. Det var mang ei budeie som hadde «framundkyr» eller «framundgeiter» attåt egen buskap. Enkelte settrer tok imot husdyr helt fra Selbu. I slike tilfeller ble mjølka nøye veid eller målt, for hver skulle ha smør og ost i forhold til mjølkemengda fra egen buskap. Budeia noterte ned resultatet i ei bok for hver koking eller kinning. De som leide seg inn hos andre eller fikk andre til å ta seg av buskapen, beholdt altså avdråtten, men betalte for leia med slåttarbeid eller penger. Leiebetaling kunne være fem kroner sommeren for ei geit og ni-ti kroner for ei ku, minnes Ragnar Lunden. Noen betalte også for leie av seterhavn.

Ida Brandtfjell (f. 1895) er gjeterjente på en seter ved Stordal og har mange dyr å passe på. Geitholdet i Tydal økte etter 1900, og geitost var en viktig salgsvare.

Samsetring og systemet med framundkrøtter gikk gjerne greit, for en var vant til å samarbeide ellers i året også. Det gjaldt særlig ostkokinga av geitmjøl. Mange bruk hadde så få geiter at det ble lite mjøl for ei koking. Nabogardene bar derfor sammen skvettene sine og kokte geitost på omgang f. eks. annenhver dag. Da måtte en også holde rede på hvor store mjølkemengder hver bruker hadde, og en fordelte arbeidet og osten etter det.

Budeiearbeidet

Om sommeren var mjølkeproduksjonen på topp, og det var mye å gjøre på setra. Budeia måtte være tidlig oppe for å rekke alt. Noe av det første ho måtte gjøre om morgenen, var å fli fjøset. Redskapene var lenge bare soplime og trerukku, og med den måka ho gjødsla ut gjennom gluggen i veggen. Ble dungen utafor for stor, måtte en også «legge fra gluggen». Etter fjøsstellet sto mjølkinga for tur. Så ble buskapen sluppet ut på beite, og budeia var fri arbeidet med dem til de kom tilbake for å bli mjølka og satt inn til natta. Eldre informanter forteller at tidligere ble kyrne også tatt inn like før middag i 12-tida og mjølka. Det har altså forekommet mjølking tre ganger om dagen. Vi vet ikke hvor vanlig dette var, men et stykke ut på 1900-tallet ble det iallfall slutt med dette, til stor lettelse for både budeie og gjeter. Etter at kveldsmjølkinga av kyr og geiter var ferdig og mjølka satt bort i avkjølinga, var det ikke mye av dagen igjen. En måtte også legge seg tidlig skulle en komme seg opp i fem-sekstida om morgenen. Dagsrytmen ble en vane uten bruk av klokke. En fulgte med tida ved hjelp av streker i glasskarmen eller på veggen der solstrålene falt. I setertida var det som regel ostkoking hver dag. Mye av dagen gikk med til den. Det var et varmt arbeid, særlig der de hadde kokhus med to kokringer for flere seterlag. En veksle om å koke av kumjøl eller geitmjøl etter som en hadde passende mengder for ei koking. Mange budeier begynte dagen med å fyre opp og hente mjølka fra avkjølinga. Så satte de på ostkjelen og lot det begynne å koke mens de flidde fjøset og mjølka, for ostkokinga tok lang tid. Men andre kunne nok vente med ostkokinga til etter første fjøsstellet. For å få ost av søtmjølka, måtte en ha oppi osteløpe. Den fikk en fra kalvemagen, og budeiene oppbevarte løpen i tarmposer. Når mjølka hadde koka ea. en halv time, ble kvitosten tatt ut og hatt opp i et kjørrel med en linklut eller anna tøy i botnen. Kvitosten ble så satt bort til neste dag slik at mysa rant ut. Den forma seg sjøl, men en måtte vende flere ganger på den. Etter at kvitosten var tatt ut, kokte en videre til ut på ettermiddagen for å få rødst. Myssmøret for rødsten måtte røres kaldt, og en satte da kjelen i

«skjølet» eller tok den med til en bekk i nærheten. En brukte treslev til å røre med, og det var et tungt arbeid, syntes budeiene. Ostemassen ble hatt oppi firkantformer som kunne tas fra hverandre. Til slutt måtte budeia også skure kjelen. Da ble det brukt oske eller kvitsand og bartuggu. Kvitosten ble tatt med heim og lagt i ei spesiell ostkiste i kjelleren. Der ble den modna til gammelost. Den måtte skrapes, rengjøres og vaskes flere ganger når den begynte å mugne. Etter lang tids lagring over vinteren, ble det endelig god gammelost som mange satte slik pris på. Kvitost som skulle lagres til gammelost, ble kokt av helmjølkk. Men det ble etter hvert mer vanlig å lage ost av skumma eller separert mjølkk. En måtte samle opp mest mulig av fløten, for den skulle det bli smør av. Og det var smøret som ga største pengeinntekta.

Johanna Anne (Bakktrø, f. 1893) rører kaldt geitmysosten. Bak henne står noen av seterfolka i Skarpdalen. Tre gardar på Aune hadde seter her.

En dag i uka var det smørkining, og fredagen var den vanligste kinnardagen. På 1900-tallet var kinnbøtta stort sett avløst av kinnkaggen, som kunne sveives. Det letta arbeidet mye, men det var ikke alltid så lett å få smør av handskumma mjølkk. Med vassavkjølinga fikk en litt mer fløte ut av mjølka enn da en brukte trebonkene som sto i masstua. Avkjølinga av mjølka skjedde nå i ei kaldvelte, der det ble laga en kasse eller ramme som en satte bøttene ned i. Og bøttene etter 1900 var av blikk, mange av dem ble laga av den omreisende blikkenslager (Johan) Marius Moe som er nevnt i bind I (side 267).

Separatoren kom relativt sent i bruk i Tydal. Redaktøren av Selbyggen klaga riktignok alt i 1895 over «denne hersens separator» som hadde bredt seg og ødelagt «sæterlivets romantik» (bind 1, side 275). Men det var neppe i Tydal han hadde funnet denne sørgelige tilstand. 11913 heter det i en rapport fra distriktslege Meidell at separator «forekommer omtrent ikke i Tydalen». Han var forøvrig heller ikke begeistra for oppfinnelsen, for den gjorde at det ble brukt alt for mye «slet melk». Meidells observasjon blir bekrefta av senere opplysninger. I 1932 skrev Jon Næsvold at separatoren hadde gjort sitt inntog på enkelte setrer først i de senere år. Og mange informanter kan fortelle at sjøl om de hadde fått separator på garden tidlig i mellomkrigstida, kom den aldri i bruk på setra. Den fans heller ikke på alle gardene på denne tida. I Tydal tenkte mange slik at når noen kjøpte separator, hadde de ikke råd til å bruke god mjølkk, hevder Håkon Hilmo. Separert mjølkk var altså tegn på fattigdom. Det var også andre motforestillinger; folk kunne bli klen, sa noen. Dette var likevel neppe de viktigste årsakene til at mange gikk sent over til den nye maskinen, heller er forklaringa at en separator kosta mye penger.

Det ferdige smøret ble først hatt i trekagger. Mange bora hol i kaggene slik at saupet kunne renne ut. Det ble brukt til saupgrøt eller saupsuppe, i sjeldne tilfeller også gitt til krøttera. Smøret ble ellers omhyggelig behandla, for Tydalssmøret hadde godt renommé som måtte tas vare på. Og budeiene visste også at det

var smøret en skulle leve av. Smøret ble vaska flere ganger med vatn fra kaldbekken. En brukte da traug å ha smøret i, klappa og klemte slik at det ikke skulle være «bott» i det. Så måtte det også saltas passende. Til slutt ble det hatt opp i en dall som på forhånd var bløtt og påstrødd litt salt i botnen. Ellers satte smøret seg fast. Etter at smørlaget kom i 1930-åra, ble smøret levert usalta på butikken, for smørlaget tok seg av eltinga. Hver helg kom som regel noen fra gardene og henta smør og ost som skulle selges. Når to eller flere bruk setra sammen, byttes en gjerne om å fare til seters for å hente avdråtten. Transporten til og fra setrene foregikk mye med kløv i eldre tid. Men setervegene ble stadig mer utjevna, slik at på 1900-tallet kunne en mer og mer bruke vogn til de fleste vollene. Det var stas å komme til setra, og stas for dem som fikk besøk. Besøkende overnatta i bua sammen med seterfolket. Sengebenkene var brede og hadde plass til flere. Ofte lå budeia og gjeterne eller andre barn på samme sengebenk. Var det for mange og ble det for trangt, kunne besøkende ligge i høyløddu. Det hendte også at noen av seterfolket foretrakk å ligge der. Det var også stas for mange besøkende å smake på seterrømmen, nykinna smør, kjesmus og dravle, som var produkter av ostekokinga. De hadde kanskje sjøl med noe fra garden eller butikken og nytta gjerne helga til å fiske. Til daglig gjorde budeiene matstellet enklest mulig. Det var så nok å gjøre likevel. Det ble brukt mye kakemat; vafler, hyllkaku, seterlappa og potetkaku. Slikt ble stekt på ei stekeplate i grua eller på kokringen i kokuset. Ellers hadde de med nestbrød heimefra, som det var laga til masse av om våren for å ha i setra og til slåtten. Middagsmat var potet med spekeflesk, sild eller fisk. Det siste kunne besøkende skaffe dem. Men mange steder drev også budeier og gjeterne med litt fiske til eget bruk i ledige stunder. Vasking kunne også gjøres enklere i setra enn heime på garden. Mange seterbuer hadde bare jordgolv eller steingolv, og en strødde bare på einer slik at det lukta godt. I fjøsa var det først også jordgolv, men det gjorde fjøsstellet tungvint. Derfor kom det tregolv i fjøsa før det ble vanlig i bua. I båsene la en torv, og det gjorde en helst første dagen på setra. Det fans ingen krybber, og båsene var bare atskilt med en «stuku», dvs. en trestokk som gikk fra taket og ned til golvet. Ei budeie var sjelden alene på setra. Barn var ofte med og hjalp til med forskjellig arbeid. Fram til mellomkrigstida var det vanlig å gjete buskapen, og gjetinga var en av de soleklare pliktene til barna. Og gjeterne måtte passe på både kyr, sau og geiter. Kyrne og geitene ble satt inn om natta i egne fjøs, men sauene gikk alltid ute. De ble satt inn i flyttbare grunder som var plassert slik at setervollen ble spart for beiting. For den fikk gjødsel fra fjøsa og ble slått om sommeren. Vollene var derfor inngjerda med «håggå» av stein eller einer. Den måtte ofte utfylles hvert år og kunne bli ganske høg. Mellom husa på vollen gikk bare smale stier, og en skulle ikke trampe ned noe utenom dem.

Heimeslått

Siden husdyrholdet var så viktig, gikk mye av sommeren med til å skaffe nok vinterfor. Slåttearbeidet og høyinga var tidkrevende, og sommeren kort. Det trengtes derfor ekstra mannskaper i slåttetida, og de kom for det meste fra Selbu. Det er anslått at det var 40—50 sommertausar hvert år i Tydal, og mange slåttekarer i tillegg. Enkelte steder øverst i bygda slo de først ei uke eller to i de nærmeste utslåttene, som ble tidlig grønne. Det gjaldt å la graset gro så lenge som mulig på innjorda før det ble tatt. Men ellers var det regel at heimeslått ble unnagjort først. Vanligvis kunne en begynne å slå i slutten av juli. Å slå graset var karfolkarbeid. Og ljàen var enerådende til det bruket til slåmaskina kom. Ljàen ble slipt på slipestenen hver kveld og bryna med hener som folk fant ute i naturen. Flere navn på hen (f.eks. Hena, Hendalen, Henvola) forteller om steder der en hadde gode stensorter å ta av. Kjøpehener ble mer vanlig

først i mellomkrigstida. De var skarpere, så ljåen kunne brukes lenger mellom hver sliping. De var også lettere å ha i lomma, og slåttekaren sløyfa henhuset i beltareima og nøydde seg med å væte hena med sitt eget spytt. Dermed forsvant det karakteristiske synet av henhuset som daska fram og tilbake rundt livet i takt med kroppsbevegelsene til slåttekaren.

Slåttonn i Bønsgarden. «Rakstjentene» er i ferd med å «røre», dvs. vende høyet for tørking.

Slåmaskinen var nesten en revolusjon i slåttonna. De første kom litt før århundreskiftet og ble forholdsvis fort akseptert som noe en framtidsretta bonde måtte ha. Det var 29 av dem i 1900, 49 stykker i 1907 og 69 maskiner ti år senere. Over halvparten av bruka skaffa seg altså slåmaskin under eller før første verdenskrig. Men det gikk lenge ennå før de minste brukerne fant det rekningsssvarende å kjøpe egen maskin. Det hadde dessuten ingen hensikt om en ikke hadde hest, og mange småbrukere leide maskin eller fikk andre til å slå for seg. Et nytt redskap omkring 1900 var også hjulriva eller hesteriva. Det var 24 stykker av dem i 1907. Graset på innjorda ble stort sett hesja dersom det ikke var uvanlig god høytørk. Hesjene ble fra gammelt av satt opp av «kråkkåa» med trerøer i «Kråkkåa» var store staurer av gran som var øksa litt flate på ene sida. Der borra en fem hol og slo i trepinner. En satte opp to «kråkkåa» og la trerøene eller stengene på pinnene. Så måtte en også sette opp to «støra», dvs. støttestenger på «kråkkåan» for at ikke hesja skulle bikke. Dermed var det klart for å legge graset oppi. Graset måtte alltid kjemmes før det kunne henges opp i hesja. Det var mest kvinnfolka som raka og kjemma, mens karene hjalp til med å legge kjemmene opp i hesja. Etter som høyet ble tørt, ble det hatt inn i løddu eller lempa opp på høylemmen over fjøsa. Det var under halvparten av bruka som hadde egne høyvogner, og mye av høyet ble båret i hus. Løddu'n, som det var mange av, lå spredt ut over jordet og nærmest mulig engstykkka. Karfolka utvikla en fabelaktig evne til å få med seg store bører med riva eller ved hjelp av en lang bjørkesveg.

Markaslått

Når heimeslåttan var gjort unna i midten av august, sto markaslåttan for tur. Det var ingen regel for når en skulle begynne, men det ble gjerne slik at alle i grenda begynte samtidig. Alle bruk drev slått i utmarka, og de plassene som ikke hadde utmarkseiendommer, leide seg slåtterrettigheter av hovedbruket eller andre bønder. Markaslåttan foregikk praktisk talt over alt der det vokste noe gras. Bøndene hadde et stort antall små og store slåttenger spredt rundt i heimemarka og helt opp til fjellet. Mange slåtter var også nødvendig, for en slo i samme slåttene bare annethvert år. Myr- og skoggraset måtte få tid til å vokse til

igjen. Ingen bygder i Norge hadde så store arealer med utslåtter pr. mål innmarksareal, fortalte jordbrukstallinga i 1907. Tydalingene slutta også senere enn andre å slå i utmarka. Så lenge en høsta i utmarka var det derfor ikke arealet, men antall arbeidsfolk som satte grenser for hvor mange husdyr en kunne skaffe for til. Siden husdyrholdet ga hovedinntekta, var også nesten alle arbeidsføre og ledige hender med på markaslåtten. Enda ble det leid arbeidshjelp fra

Tomas L. Henmo slår gras med slåmaskinen på Henmo sommeren 1925.

Jens Kirkvold kjører hjulriva ved Fossan.

Selbu attåt. Sjølve bygda var «omtrentlig utdødd», skrev redaktøren i Selbyggen etter et besøk i Tydal en virkedag i september 1915, for «Folk holdt til på markene ved ånearbeidet». Utslåttene var rydda og ble holdt i hevd gjennom lang tids bruk. I regnværsperioder kunne en også bruke noe av slåttetida til å fjerne nedfall og kvist fra slåttene. Ellers var det utenom de travle onnetidene en tok seg tid til slikt arbeid. Slåttengene fikk egne namn. f.eks. etter eierforhold: Jehanvola, Gårdsvola, Jenshaugslåtten, Jo-Anders slåttan osv. De kunne ha namn etter visse kjennemerke eller steder, f.eks. Stor-slåtten, Småslåttain, Felslåttan, Fiskåhølslåttan, eller en hadde namn på stakkstengene: Stonga vest i Grøbben, Skogstonga, Stonga oppmed Håmmåren osv. I Fitjstakkmyra fikk en bare en stakk, og Kaldmåråslåtten var tydeligvis en hustrig plass å begynne dagen på. Slåttene var ikke inngjerda, men en hadde visse grensemerke ved bekker, tre, steiner o.a. Det var naturligvis gode og dårlige slåtter og stor forskjell på verdien av markaforet. Det beste var gjerne skoghøyet i heimemarka eller kåshøyet fra tørre og fruktbare engvoller. Det var mjukt og godt høy å ta i. Myrhøyet var drygt for. men ikke så næringsrikt som kåshøyet eller skoghøyet. Fjellhøyet var ikke så verdifullt, men det var til gjengjeld lett å tørke. Aller beste foret fikk en imidlertid fra setervollene, siden de ble gjødsla. I Stugudal fans de beste slåttene i Dalslia langs sørsida av sjøen. Der måtte gjeterne holde buskapen på oversida av stien, slik at slåttene fikk stå i fred. Stugudalsgardene slo også helt inne ved Langen. Der var det omtrent bare myrhøy. Ved Moen og i Molia var det mye bra kåshøy. Noen av Ås-gardene hadde slåtter der og ellers bl.a. på sørsida av Nea- —Tya. Østby-gardene hadde store slåttevidder nordover mot Kranklia og oppover mot Øyfjellet. I Gresli og Aune ble det slått på begge sider av elva. Vælmyrene ved Væla var rekna for særlig god slåttmark. Hilmo- brukerne slo bl.a.

rundt Hilmoveola og omkring Usmesjøen. Hvor stor del utgjorde så markaforet av den samla formengda? Gardsrekneskap fra Fossan viser at de begynte å bruke mer tid på heimeslått enn i marka alt før 1900-tallet. Slik var det ikke på de fleste andre bruk. Mange eldre brukere forteller at de holdt på i marka ut september og slutta egentlig først når snøen kom. Kommunestyret hevda i 1903 at alle som hadde dyr, brukte 20—80 vinterlass med markafør. Når en rekner at 6—8 lass var ett kufor, eller nok til fire sauer, måtte det være mange bruk som ennå henta mesteparten av foret sitt fra utmarka. Det gjelder f.eks. Ol-Ols garden i Ås, som hadde bare åtte dekar dyrka jord. I mellomkrigstida kunne bruket fø tre kyr, fem til sju geiter og noen sauer. Brukerne slo 18—20 lass i marka, og det var mye mer enn de fikk på heimejorda. Opplysninger fra jordbrukstellinga i 1929 bekrefter at ennå i mellomkrigstida kom mest høy fra utmarka: 7 prosent ble tatt fra setervollene, 23 prosent fra heimemarka og 70 prosent ble slått i den egentlige utmarka. Men markaforet hadde naturligvis mindre næringsverdi enn det som kom fra innmarka.

Ingen åtte-timers dag

For mange er markaslått lik som seterlivet blitt symbol på gamle dager, og ei tid en ser tilbake på med nostalgi, vemod og med en liten følelse av at noe er gått tapt i utviklinga. Regnværsdagene og slitet er fortest glømt, og en minnes mer de gode høytørkdagene, kvilestundene i slåttbua og tjukk mjølka. Naturopplevelsene og arbeids- og bofelleskapet mellom karer og tauser har lagt en dâm av romantikk over strevet. Dette kan naturligvis avfeies som de gamles sukk over tapt ungdom. Men det var også et særprege liv, riktignok enkelt og primitivt, men i nær kontakt med naturen. Til slåttene langt borte rusta arbeidsfolket seg ut for ei hel veke om gangen. En tok med ljàene og rivene en skulle bruke, en slipesten, litt kokeutstyr og så mat. Boforholda kunne variere. Var det setrer i nærheten, var det greitt å bo på dem. En mulighet var også å bruke ei høyløddu. Ellers fans det spesielle slåttebuer med bare tak og tre vegger og en felles sengebrisk. «Vi lå i hver vår ende med føttene om hverandre — såmmårtausin i en ende og slåttkærræn i den andre» forteller Per Kirkvold. Et høvelig arbeidslag var fem personer; to sommertauser til raking, breiing av høyet, stakking osv. og tre karer til å slå og bære høykjemmer. Ei «rettelig sommertøs» kunne kanskje breie etter to karer. Og det var forventa at ho skulle stå for det nødvendige av matlaging. Slåttkarene var tidlig oppe, gjerne i femtida. Det gjaldt å utnytte morgendogga, for da bet ljàen best. Litt kaffe og kaku før en begynte ble fort gjort unna. Så var det for tausene å komme etter med kvinnfolkkriva, rake fram graset til en brukbar plass og bre det tynt utover. Senere på dagen måtte graset røres og vendes for at det skulle bli tørt. I nitida tok en frokostpause (åbit), og nå åt en opp grauten fra kvelden før. Med tjukk mjølka på var det upåklagelig kost. Middag var i tolv-tida. Det ble brukt mye spikkjiflesk, spikkjikjøtt og det særskilte flatbrødet som ble bakt for slått og setring, nestbrødet. Det var bretta i hop til en trekant på takken mens det ble stekt. Mange hadde fiska til slåttonna og laga til rakfisk. Om høsten kom ny spekesild, og det var «kjøli morst», forteller en. Ellers var tjukk mjølka obligatorisk i slåttonna. Den var laga til tidlig på sommeren, og slåttfolket bar med seg ei dryg spunsbøtte til bruk i den uka de var borte. Smør, kaku og ost var naturligvis også med.

Kaffekoking ved Bergslåtten oppunder Hilmovola i 1926. Slåttbua var ei såkalt «halvbu» som slåttfolket bygde i mangel av andre husrom. Vi ser Jon B. Hilmo og barna Bernt (til venstre), Jon Kasper, Ingeborg og Håkon (til høgre).

Etter middagen kunne en kanskje ta seg tid til ei kvile. Men var det god tørke, måtte en til med høying midt på dagen. Breiene fra dagen før ble da raka sammen til store kjemmer. Noen rekna åtte dryge kjemmer i ei såte, og tre såter var et lass. Karene hadde river med noe kortere skaft og kraftigere «huggu» enn kvinnfolkriwa. De bar nå kjemmene bort til stakkstonga — dersom det da ikke var ei høyløddu i nærheten. I så fall kunne en bruke ei lang stang, «set-stång», til å legge kjemmene på, reipe dem fast med tau og dra børa bort til løddu. Andre forteller at de brukte å bære kjemmene med hjelp av en bjørkesvolk, gjerne med kvistene i behold. En la da to eller tre kjemmer på svolken og bøydde sammen topp og rot. Ei taus måtte oftest hjelpe til for å få børa opp på nakken til karen, men en flink og sterk kar kunne greie det alene. Var det regnvær fortsatte karene å slå hele dagen. «Det gikk ikke an å skofte det grann, det var å holde på fra morggen til kveld. Sommerdagene ble godt utnytta», forteller Magne Unsgård. Ble regnværet for langvarig, hendte det at en tok og hesja graset, men det var helst mot slutten av slåttetida. I marka nøyde en seg ofte med hesjetråd som ellers var kassert for bruk på heimejorda. En holdt gjerne på om dagen så lenge det var lyst. Ol-Saksesa pleide å si utpå sensommeren at «det bli itnå senkveld no, fer det bli mørkt klokka ti». Det ble tid — og behov for — både non og kveldsmat. Til kvelds var det bestandig vassgraut av byggmjøl med tjukkmlk til. De eldre karene forlangte at grauten skulle være så tjukk og fast at en kunne skjære hol i den og henge den på beltereima. En kokte rikelig, og restene ble gjømt til dagen etter. Om kvelden skulle en også slipe opp ljåene til dagen etter. Slåttekarene hadde minst to ljåer, og av forskjellige lengder etter som underlaget og graset var. Det var langljå, sekskvartljå og firkvartljå, men det var ofte diskusjon om den mest hensiktsmessige lengda i stenet terreng, og hvem som laga de beste ljåene. Det var bare innkjøpte ljåer i bruk etter 1900. Men river laga folk sjøl. Rivskafta var av gran, huggua av bjørk, mens hegg var seigeste veden til rivtinder. En måtte ha med seg ekstra rivtinner, for det hendte at en måtte sette i noen nye om kveldene.

Stakking

Når en hadde nok tørrhøy til et vinterlass, måtte det stakkes. Det var et viktig arbeid som måtte gjøres rett, dersom høyet ikke skulle bli ødelagt av væte i løpet av høsten og vinteren. Arbeidet gikk ut på å legge høyet omkring ei stang som var reist på et tørt og laglig sted. Stakkstonga var laga av ei bein furu med

seig ved, for den skulle stå i mange, mange år. Den ble stødd opp av fire kløfter (støttestenger), som var bundet sammen ovatil omkring stakkstonga med ei vidje. I botnen la en først bjørkeris innved stanga og helst granbar oppå for å hindre mus å gnage i høyet. Så ble kjemmene lagt rundt, og det var veldig viktig å ha godt med høy og trakke skikkelig inntil stanga. Kjemmene måtte legges rett og høyet halle utover, slik at stakken ikke tok inn vatn. Om høyet var særs tørt, brukte noen å legge bjørkekvister mellom kjemmene i stakken. Det var nødvendig med minst to til dette arbeidet; en til å sende kjemmer, og ei oppi stakken til å ta imot og trakke høyet. Det var nesten alltid kvinnfolka som var oppi stakken, og det het da også stakk-taus. En ferdig stakk skulle være bredest på midten, altså være eggeforma, for å tåle best mulig væte. Det ytterste løshøyet ble raka av, og ei lita, hard kjemme av dette ble lagt på toppen. Til slutt skulle stakk-tausa tre ei torv over stakkstonga som et slags tak på det hele. Det ble på slutten litt av en balansekunst for jenta å arbeide oppå stakken. Det ble nødvendig å holde seg fast med ene handa og bare arbeide med ei hand. Stakkene kunne også bli temmelig høge. Som regel skulle de være passende til et vinterlass, men det hendte de ble gjort både større og mindre.

Høyet settes i stakk av Ingebrigt Græsli (Post-Ingebrigt) og døtrene Ragnhild og Ingeborg Emilie i begynnelsen av 1930-åra.

Dersom en gjorde stakker der det var særlig værhardt, var det brukelig å ha ei «vindfloe» på stakken til vern. Det var en lang bjørkesveg som batt ihop stakken ovatil, og med andre enden i jorda. En pleide somme steder også å lage noe vern rundt stakken for å hindre rein å komme til.

Surforstakker

En annen måte å berge høyet på i regnfulle sommere, var å lage surforstakker. Dette er en gammel kjent teknikk for silolegging uten tilsetningsstoffer og har i Tydal trulig bare forekommet øverst i bygda. En la da graset i en dunge på jorda — muligens med never underst — og bygde opp en kasse med fjøler og grastorv rundt. Det hele ble surra sammen med streng. På toppen la en så sten for å presse graset godt sammen. Det gjennomgikk en gjæringsprosess som utvikla varme, og graset fikk en syrlig smak — derav

namnet surfor. Surforstakkene ble stående til vinteren uten å speke, og ble kjørt heim på sledeføre.

Heimkjøring av høy

Å få heim høystakkene og markahøyet i utlør var også vinterarbeid for karene. Lå de langt unna, rakk en gjerne ikke mer en ett lass om dagen. Denne høykjøringa tok derfor mange uker og måneder, og på en måte kan vi si at slåttonna varte halve vinteren i tillegg til sommeren og høsten. Normalt ble stakkene kjørt heim med hest og langsleder med høyskrinn.

Ola Henmo kjører heim høy fra Molia ved Mosjøen i 1927. Det gikk med en hel dag til en slik tur.

I bratt terreng, f.eks. elveskråninger, ble stakkene reipa og bundet sammen, og deretter rulla nedover til elva og lesst på der. «Dem va i veg og rulla høy», sa folka på garden da. Det kunne bli mye snø i høyet på det viset. Var en så uheldig at det hadde gått væte i stakken slik at en fikk spekhøy, måtte det ristes ut på fjøsgolvet og tørkes på nytt. Det fikk litt anna farge enn tørt høy, når det hadde «brunnis», som de sa. Men kyrne åt det likevel. De som ikke hadde hest, dro ofte høyet heim på kjelke når det var godt skareføre. Ja, det kunne hende det ble båret på ryggen også. Det fortelles om den første bureiseren i Kåsen at han bar heim høy helt fra Brekken.

Fôring

Kyrne kalva om våren og mjølka lite i vinterhalvåret. Det viktigste var å få dyra til å overleve vinteren, for det var sommeren som var produksjonstida. Stakkars den som ble forløs for tidlig. Høyet ble altså nøye porsjonert ut til husdyra gjennom vinteren og fordelt slik at kyrne fikk mesteparten av heimeforet, mens småfeet fikk skoghøyet. Hesten fikk bare det beste, og neppe noe markafor i det hele tatt. Hesten fikk også av kornet som gikk til dyrefor. Det hadde sammenheng med at hesten ble brukt om vinteren og trengte mye næring. Men det har også noe med at det var mannen som stelte med hesten, den var hans dyr og til hans bruk. Kyrne fikk kvinnfolka sørge for, og de ble eksperter på sveltefôring. Ei erfaren budeie måtte vite hvor mye høy dyra kunne få daglig for at det skulle strekke til for hele vinteren. Høyet måtte derfor rives ut fra nederst i høystålet. Redskapen var en stor jernstang med mothake framme og tverrskaft bak, eller en brukte bare hendene. Høyet ble liksom drygere ved å rives. Men det var tungt arbeid. Ei Selbujente som kom som ny kone på et småbruk i Stugudal, begynte å ta av høyet øverst, for det var jo mye lettere. Men det ble ikke godtatt av gamlekona på garden. Trass i all arbeidshjelp og lang tid på slåttonna, rakk en likevel ikke alltid å få nok for til buskapen. Det ble kalkulert med at en også måtte spe på med forskjellig attåtfor. Fra gammelt av var reinsmose mye brukt i Tydal. Redaktøren av Selbyggen, Ola

Aas. mintes fra sine guttedager i 1870-åra at det var som ei hel folkevandring til mosefjellet i september – oktober. «De nærmeste fjelde oversåddes formelig av mosetakere». Namnet Måssåvegen på en sti oppover mot Greslivola er et minne om mosetaking der. Særlig gode mosefjell var området rundt Storkleppen, Movola og Storvollvola. Enkelte i Stugudal tok en sjelden gang mose i Skarsfjella. Det var «almindelig tale, at melken øket, når man hadde fått hjem mose for at supplere foringen med». Mosen ble tatt våt om høsten. Framgangsmåten for å sanke mose var å rake den sammen til rekker med ei spesiell moserive (harke). Deretter bar en mosen sammen i en haug, passende til et lass. Som underlag la en kvist og lyng slik at dungen ikke skulle speke fast. Til slutt satte en nedi et «spett», dvs. en bjørkestav med innskåret bumerke. Slik var det lett å finne mosetakken igjen når den skulle kjøres heim på vinterføre. I Hilmo kunne mosetakinga gjøres enklere. Der hadde bøndene ei god mosemyr på Stormyra like ovafor gardene. De venta derfor med å ta mose til forknipa meldte seg om våren. Da bar de den direkte heim i store flettakorger på ryggen. Mosetakinga var stort sett historie allerede før første verdenskrig. Men bjørkris som attåtfor holdt seg lenger, og det har vært brukt i store mengder. Redaktøren Ola Aas skrev om en ettervinter i 1915 at mange steder ble buskapen «foret ene og alene med bjerkeris gjennom dager og uker». Fra sin barndom huska han at det «var ofte mandjevn utvandring om vinterdagene til bjerkeris-skogen. Det var det ytterste og fineste ris, som blev brukket av...» Det var vanlig oppfatning i Tydal at dyra ble svært «lemsterke av det». Enkelte steder fikk geit og sau ris mest hele året. Det ble lagt i båsen, og de åt opp alt, heter det. Men det var mest om vårene en tydde til bjørkeris. Når en tok vinterveden, brøt en av riset og kjørte alt heim. Var det bjørkeskog i nærheten av bruket, kunne også riset bæres heim på ryggen i bakmeis. Det var helt vanlig å gi ris til småfeet, men det ytterste og fineste på greinene fikk kyrne om det knep med for. Også kyrne likte det godt, fortelles det. Bark var mer sjeldent og ble nesten bare gitt til geitene. Noen husker at de skava barken av vedskiene med kniv etter at nevra var fjerna. Slikt vinterarbeid foregikk ofte inne i stua. Når en hadde fått en passende mengde, sopa en barken opp med en lime og bar den ut geitene. Nederst i bygda, der det var mindre av bjørk, fikk geitene også granbar. En mer raffinert servering var å koke barken sammen med hestmøkk og noe høyrusk. Hestmøkka kunne også blandes bare med kokende vatn. Noen husker de hadde en egen hestmøkk-kasse i stallen for å ta vare på hestgjødsla til for. Det er også dem som husker at hestmøkka ble gitt til kyrne rå med litt mjøl på. «Vi hadde ei ku som het Dronning, og ho va så besett gla ti hestmøkk», forteller en gardbruker fra Stugudal. Lauv var også fortilskott i eldre tid. «Bestemor samla lauv til geitene», husker Ragnar Henmo. Tidlig i vårt århundre ble det imidlertid slutt med å ta vare på lauvet til for. Lauv hadde heller ikke stor næringsverdi. I begynnelsen av 1900-tallet var det knapt noen som kjøpte kraftfôr til dyra. Kraftfôrassjoninga under første verdenskrig ramma derfor ikke bøndene i Tydal. Provianteringsrådet betilte 10.000 kg linkakemjøl, bomullsfrømjøl og sildemjøl i 1917, det skulle rekke bli ea. 20 kg pr. mjølkeku. Bøndene fikk tildelt kraftfôr også i 1918 og 1919, og trulig fikk de mer enn de var vant til å bruke. Mengdene økte bare langsomt utover i mellomkrigstida.

Skogbruk

Skogarealet Gruvedrifta på 1700 og 1800-tallet hadde gått hardt ut over skogen, for det gikk med mye kol og ved til kobbersmeltinga. I øverste delen av bygda kom furuskogen helt bort. Dessuten hadde det vært praktisk talt fri hogst på 1800-tallet. Det er derfor mulig at barskogen minka i Tydal. Verneskoglova i 1894 ga imidlertid muligheter til å innføre tiltak mot «skogens ødeleggelse», men overlot til kommunene å

innføre vedtekter. Foreløpig fikk lova ingen betydning i Tydal, forsåvidt heller ikke i mange andre kommuner. Ei ny skoglov kom i 1908, men den bygde fremdeles på prinsippet om kommunal sjølbestemmelsesrett. Ei tilleggslov i 1916 ble imidlertid gjort gjeldene for alle kommuner, og da måtte også Tydal innføre skogvedtekter. Den første grundige oversikten over skogarealet får vi først i 1920-åra. Da ble det satt i gang en taksering av all skogen i landet, og resultatet av tellinga ble trykt i 1927.

Skogarealet i dekar. Skogbrukstellinga 1927

Barskog	99.376	Løvskog
.....	115.351	
Produktivt skogareal.....	i alt	214.727
Uproduktivt skogareal.....		158.868

Tydal utmerka seg med et stort areal løvskog, dvs. bjørk. Dette var større enn den øvrige barskog og blandingsskog tilsammen. Bygda hadde også et svært stort uproduktivt skogareal.

Eiendomsforhold

Av det produktive skogarealet i 1927 eide bøndene ea. 70 prosent eller knapt 150.000 dekar. En stor del av dette var imidlertid bjørkeskog som lå over barskogsgrensa. Største enkelteier var Thomas Angells stiftelser som eide ea. 20 prosent av arealet, vel 44.000 dekar, og mye av dette var produktiv barskog. Firmaet Huitfeldt eide 8 prosent eller 17.500 dekar. Kommunen eide 1.300 dekar i 1927. Dette var den såkalte kirkeskogen.

Eierforhold av skogarealet i 1927

Staten (Opplysningsvesenets fond)	300 da.	Kommunen
.....	1.300 da.	
Thomas Angells stiftelser	44.192 da.	
Selskaper (Huitfeldt)	17.500 da.	Tydalsbøndene
.....	149.235 da.	Utenbygdsboende
.....	2.200 da.	
	214.727 da.	

Skogplanting

Bakgrunnen for Verneskoglova i 1894 var forstmennenes frykt for en stor og uforstandig avvirkning. I fjellbygdene måtte en vise særlig varsomhet på grunn av den langsomme tilveksten. Johs. Sehiøtz, som vurderte Stiftelsenes skoger i 1867, mente at granplanter i Tydal var bare en halv alen (31 em) og blyanttykk etter 16—20 år. Og etter 30—10 år var de ennå bare små busker på 2':—3 alen. Når den naturlige veksten gikk så sent, var det ikke rart at skogvern, kulturarbeid og planting kom i skuddet. For bedre å kunne «virke for Skogens bevarelse og opkomst», stifta derfor 29 skogeiere Tydalens skogselskab i 1900. Initiativet kom trulig like mye fra Trøndelagens skogselskab som fra lokalt hold, og foreninga meldte seg inn som underavdeling av denne distriktsorganisasjonen. Formålet med foreninga var å få skogeierne til å begynne med skogplanting. Det var forholdsvis nytt på denne tida. Først måtte en derfor

få en instruktør til å vise hvordan det skulle gjøres. Det ble daværende student Andreas Lyng som hadde gått på skogskole i Sveits. (Lyng ble gift med Ingeborg Sakrismo og slo seg ned i Tydal.) Skogeierne sendte også Esten Østby på plantekurs i Bymarka ved Trondheim, og han leda den første utplantinga av 2.000 furu- og grantrær i 1900. Plantene ble kjøpt gjennom Trøndelagens skogselskab. I åra 1901—03 ble det satt ut i alt 30.000 planter i bygda, en god del av dem i Stugudal. Men etter to-tre års intensiv skogplanting slokna interessen for videre skogreising blant de private eierne. Tiltaket viste seg nemlig ikke bare vellykka, fordi plantesjukdommer og elg hadde ødelagt mange av de nyutsatte furu- og granplantene. Det var på denne tida aktuelt å totalfredre elgen, og det skremte kanskje noen fra å plante mer. Bl.a. skogforvalter Meisterlin i Thomas Angells stiftelser mente det var håpløst å plante skog der elgen holdt til. En annen trussel mot ungplantene var geitene som beita i utmarka. Det var særlig vår og høst at de kunne forsyne seg av dem. Den største skogeieren, Stiftelsene, var særlig arg på disse «skadedyra», og Meisterlin håpa at de skogeiende bøndene ville få øynene opp for hvor dyr geitosten i realiteten var. Etter 1903 er det ikke mer spor etter Tydalens skogselskab. (Protokollen ble overtatt av Tydal skogeierlag som ble danna i 1944.) Men Stiftelsene fortsatte med skogplanting i Tydal, trass i elg, geiter og bøndernes uheldige erfaringer. Stiftelsene hadde egen planteskole og satte ut så mye som 40.000 planter enkelte år. Noe planting ble gjort i Stugudal, og Meisterlin fant at det tegna bra. Han hadde også stor tru på sibirsk edelgran og fikk satt ut 30.000 planter under første verdenskrig. De viste seg også å komme bra, og Meisterlin trudde at elgen ville sky dem. Hans etterfølgere hevder imidlertid at sibirgrana ble rene desserten for elgen. Også Christian Lysholm, eier av Stuguvoll vestre, planta gran- og furutrær i Stugudal. I 1906—08 fikk han satt ut 60.000 planter.

Det fortelles en historie om en av skogplanterne til Lysholm at han ble lei dette arbeidet — som han kanskje heller ikke skjante verdien av. Han kasta resten av plantene i Rotåa en dag og gikk inn hos en av bøndene og kjøpte rømme i stedet for å arbeide. Men han forutså ikke at plantene drev ut i sjøen og havna i garna til Lysholm. Dermed fikk ikke den karen mer penger av Lysholm til å kjøpe rømme for.

Da skogene ble taksert i 1920-åra, fikk skogen i Tydal ikke mye positiv omtale av fylkesskogmesteren. Han karakteriserte all skog i bygda som verneskog. Mye av skogbunnen var forsumpa. Det var bare Stiftelsene som hadde utført noe grøfting. De hadde bl.a. grøfta og opprensa ti km grøfter i Hilmoskogene i 1906 og fortsatt med mindre grøftingsarbeider i åra etterpå. Bortsett fra dette var det ikke utført noe skogkulturarbeid ennå. Avvirkninga var liten, og barskogen forsiktig hogget etter fylkesskogmesterens mening. Men vedforbruket var stort.

Avvirkning og inntekter

Som den desidert største skogeieren var det også Thomas Angells stiftelser som avvirka mest tømmer for salg. De begynte særlig å ta ut mer skog i Tydal fra 1890-åra, da de bygde dampagbruk ved Nidarø i Trondheim. Mellom 1900 og 1920 hogg Stiftelsene omkring 30.000 trær — eller ea. 7.000 kubikkmeter — årlig i skogene på Hilmo, i Østbyskogen, Fossan og Løvøya. Denne perioden var ei god tid for skogbruket og Stiftelsene. Etter godsforvalter Meisterlins årsberetninger utgjorde driftskostnadene mellom 1/4 og 1/3 av tømmerverdien. Det var følgelig en liten del av verdien som kom bygdefolket — hoggerne, kjørerne og fløterne — til gode. Meisterlin kunne skryte av at «gjennom Aarene har jeg indspart store Beløp for Stiftelserne ved billig Drift...» Bøndernes salg og inntekter av egen skog kjenner vi ikke til fra disse åra. Men

det drøp litt fortjeneste på dem fra driften til de store skogeierne, for det var mange bønder som tok skogsarbeid om vinteren. Jon B. Hilmo bokførte f. eks. ei driverlønn på vel 2.000 kroner i 1920. Det var nesten halvparten av den totale inntekta han hadde dette året.

Sagbruk

Bøndene hogg tømmer til eget bruk, og i alle grender var det gardssager som kunne utføre nødvendig saging. De var opprinnelig vassager, men fra 1920-åra kom også oljemotorer i bruk. I Gresli gikk fire skogeieende bønder sammen med kjøpmann Hagbart Lyng for å opprette et nytt sagbruk omkring 1900. De kalte seg for «Græsli sagbruks interentskab». De ansatte en sagmester som alltid skulle være ledig for å sage for partshaverne (unntatt i slåttonna), og de skulle naturligvis ha fortrinnsrett til saging framfor andre. En av dem, Ole Larsen i Jensgarden, ga fri grunn og vassrett for saga.

Skogsdrifta

Driftsmåten i skogen i begynnelsen av 1900-tallet var en blanding av gruppe- og blendingshogst. Det ideelle for maksimal tilvekst var å drive en forsiktig hogst med grøfting og planting i teigene. Kulturarbeid og planting ble drevet i beskjeden grad, og i virkeligheten var det ren plukkhogst som var det vanlige. En blinka ut trær over et visst minstemål som skulle hogges. I de første skogvedtektene måtte trær til industriell produksjon holde minst 27 em i tverrmål en halv meter fra høgste rota. Det måtte settes igjen et nødvendig antall friske le- og frøtrær for gjenveksten og bevaringa av skogen. Blinkmerket ble slått både oppe på treet og nede ved rota. Rotmerket skulle være kontroll for at riktig tre var felt. Det var mulkt for å hogge ublinka trær. Blinkeren slo også et teigmerke på ei lagom bjørk i utkanten av teigen. Sjølve skogsarbeidet var sesongbetont med hogging og kjøring om vinteren og fløting om våren og forsommeren. Det var et attåtarbeid for bønder og løsarbeidere. Det var først og fremst Stiftelsene og Huitfeldt som hadde behov for å hyre leiearbeidere, og i Stiftelsenes skoger hadde leilendingene en slags hevd på å få arbeid. De enkelte gardene ble tilbudt visse teiger, men offentlig utlysing var også vanlig. Forskjellige drivere bød på hogging og kjøring, og den som forlangte minst, fikk tilslaget. Dette auksjons- eller anbudssystemet førte til at lønningene ble holdt nede og satte solidariteten mellom arbeiderne på en hard prøve. Brukseiere i Selbu kjøpte noen ganger opp hele blinker, dvs. de kjøpte et bestemt antall utblinka trær etter stykkpris pr. tre og drev skogsdrifta med leide hoggere og kjører. De store skogeierne satte opp driftskontrakter med dem som påtok seg framdrifta i teigene. Det var særskilte kontrakter for hogging og kjøring. I driftskontrakten ble det opplyst om hvor mange trær det var i hver teig, fastsatt betalingsvilkår, priser og frist for framdrifta.

Arbeidslivet i skogen

Etter at Stiftelsene begynte å øke avvirkinga, måtte en hogge mer skog lenger unna bygda. Det medførte at skogsarbeiderne måtte bo i koier om vinteren. Arbeidslaget hadde sjøl ansvaret for å føre opp husværet, og det ble følgelig gjort på enkleste måte. Reisverket ble satt opp av halvkløvninger og kledd utvendig med jord og torv. Materialene ble tatt på stedet, bare en pappull til tak og en kokeovn var tatt med. Også sengebriskan ble laga på stedet, og skogsarbeiderne nøyde seg med kvist og bar til sengeleie. «Svært

rummelige er de ikke», skrev godsforvalter Meisterlin i 1913, «men de er varme og samtidig sunde at være i, da der er god ventilation mellom døren og ovnen, der som oftest er ved siden av døren». Han hadde hørt flere skogsarbeidere som heller ville bo i jordkoiene enn å gå langt til ei tømra skogshytte. Kjørerne måtte bygge stall-koie. Den kunne bygges for seg, men det forekom også at stallen var en forlengelse av koia med bare en tynn vegg imellom. Å bygge ei jordkoie tok gjerne bare én eller to dager. Jordkoia var og ble det vanligste husværet for skogsarbeiderne ut mellomkrigstida. De aksepterte den som en brukbar løsning. Hvert driftslag ville helst være for seg sjøl og satte opp si koie om det ikke fans ei fra før på stedet. Noen fikk etter hvert tregolv i stedet for jordgolv og et glassvindu som sleppte inn lys. I 1917, etter at skogråd ble oppretta i Tydal, innførte kommunen vedtekter «om istandbringelse og indredning av forsvarlig husvære for folk og hester under skogarbeide og fløtning». Noe særlig betydning for koiestandarden fikk de ikke. Men etter vedtektene var det skogeierens plikt å sørge for skikkelig husvære, og det skjedde nok også i stigende grad. Kostholdet var like enkelt som husværet. En hadde med seg tjukk mjølk heimefra og så litt fleisk, kjøtt, poteter og brød. Da importert fleisk kom på butikken, ble det mye brukt. Fleisk hørte med til sluringen, som var en typisk skogsarbeiderkost. Det gikk ellers mye på mjølmatt. Graut av havregryn og byggmjølk var daglig kost. Og noe kjøpevarer som kaffe, sukker, snus eller annen tobakk måtte til. Om maten var enkel, måtte den være kraftig. For skogsarbeidet med den tids handredskaper var hardt. En begynte tidligst mulig om morgenen for å utnytte dagslyset. Det første en måtte gjøre før hogginga var å måke bort snøen rundt treleggen for å komme til med saga. Skogforvalteren for stiftelsene var streng med at det ikke skulle stå igjen høge stubber. I 1902 f.eks. var den maksimale høgda ti eentimeter. De som slurva med dette, fikk stubbmulkt, og det fortelles om arbeidere som mista store deler av nettoen sin når mulkta ble trukket fra.

Et skogslag foran ei jordkoie i Kubjörga i 1935. Fra venstre Jon Lian, Jon Lien (Selbu), tømmermåler Bersvend Græsli, Ola I. Græsli og Lars Eggen.

Til felling av tre ble det brukt to-mannssag, også kalt tverr-vedsag eller langsag. Den hadde avløst øksa i siste halvdel av 1800-tallet. Saga hadde handtak på begge sider og krevde at to mann arbeidde sammen. I mellomkrigstida ble den imidlertid mer og mer avløst av svansen, som var ei en-mannssag og lettere å arbeide med. Etter fellinga skulle treet kvistes og barkses. Særlig det siste tok lang tid, og noen ganger var barkinga like arbeidskrevende som resten av hoggearbeidet. Det var ikke så lett i sprengkulde når «barken kunne vårrå så stiv-tållå at'n spratt som snus bortover snø'n». Under slike forhold brukte skogsarbeiderne heller øksa til barking. Særlig øverst i bygda konkurrerte øksa med barksespaden til langt ut i mellomkrigstida. Når treet var ferdig kvista og barka, kunne kjørerne overta og frakte tømmeret til

lunningsplassen. Det var forskjellige måter å få fram tømmeret på. Okse har vært brukt til kjøring i noen sjeldne tilfeller, men ellers var hesten trekrafta. Sleppekjøring med stytting var den vanligste framdriftsmåten. De første hadde ikke sving-bank og lasset var stivt og tungt å dra. Det var et stort framskritt da svingbanken kom. Ved slepekjøring hang rotenden oftest etter styttingen. Kjørerne pleide da å slå en pjakse (en spiss jernbolt) i hver stokk og repe lasset med baklenka på styttingen. I hver ende på lenka var det også to store pjakser. Nå kunne det hende at en pjakse røk og at spissen ble stående igjen i stokken. Det kunne bli ødeleggende for saga, og Stiftelsene påla derfor driverne å føre nøye kontroll med inn- og utlevering av pjakser. Det var belønning for å framvise en ødelagt pjakse og mulkt om det mangla noen ved innlevering. I mellomkrigstida ble det helt forbudt å bruke pjakser og kjørerne tok i bruk «bøn-binding» i stedet til å repe lasset med. Det var både mer lettvent og praktisk på alle vis. Sleppekjøring passa best i bratt og ulendt terreng. Var det riktig bratt unnabakke, måtte kjørerne «reste». (Et minne om denne bremsemetoden har vi i namnet «Restbakken» i Vasskling-marka på Aune). En gjorde dette ved å legge en kjetting på tvers under meiene slik at den virka som en bremse. En mulighet var også å ta ei passende bjørk som en kvista, men lot nederste greina stå igjen. Bjørka ble da mer som en krok. Greina ble tredd framom lasset, mens bjørka lå på langs under styttingen. Det skulle litt trening til både for hest og kar for å manøvrere store lass nedover bratte skråninger. En gang gikk det galt i Kubjörga da hesten måtte gi etter for lasset. Hesten ble dratt utover björga og slo seg i hjel.

I 1932 —33 kjørte Johan Hilmo og Per Jonsen Hilmo tømmer for Thomas Angells stiftelser i skogene deres på Hilmo. Her har de fått med bare en stokk på lasset.

I de bratteste bjørgene mot elva der det var umulig med hestekjøring ble tømmeret «rennt» på elva. Trea ble da kvista til det sto igjen en dusk i toppen og sent utover björga med toppen først. Skogteiger der denne metoden kunne brukes ble gjerne kalt «rennar-teiga». I Hilmo fikk husmannsplassene som ikke hadde hest, tildelt slike «rennar-teiga». I noenlunde flatt terreng kjørte en tømmer med stytting og bakkjelke («buk og geit»), men dette systemet kom først i bruk på 1900-tallet. Styttingen hadde da svingbank og styrte lasset, mens bakkjelken bar hovedtyngda av stukkene.

Tømmerfløting

Den naturligste måten å få tømmeret nedover til sagbruka i Selbu og Trondheims-området på, var å bruke elva. Men det var ikke en fri rett for skogeierne. Leira sag hadde monopolisert fløtingsretten i Nidelva. Thomas Angells stiftelser overtok retten da de kjøpte Leira gods i 1892. De krevde avgifter av andre som

ville fløte tømmer i elva. Skogeierne i Selbu og Tydal vendte seg til Justisdepartementet for å få fløtinga friggitt, og Stiftelsene stilte seg til slutt imøtekommende i 1908. Betingelsen var at det kom i stand fellesfløting. Det lyktes i noen få år, men samholdet rakna snart. Behovet for en felles fløterordning økte imidlertid under første verdenskrig, for da ble det større etterspørsel etter trelast og flere private etablerte sagbruk i Selbu. For oppkjøperne av blinker i Tydal var det naturligvis svært urasjonelt at de hver for seg måtte sørge for fløting av tømmeret fram til egen sag. I 1919 kom brukseiere og ordførere fra Klæbu, Selbu og Tydal sammen og diskuterte fløterspørsmålet, men en kom fram til at betingelsene ikke var til stede ennå. De «uordnede tilstander», som det het i en fløtings- rapport i 1924, tvang imidlertid fram en løsning. Samme året lyktes det så endelig for de tømmerinteresserte i dalføret å få organisert Selbuassdragets Fellesfløterforening. Bortsett fra privatfløting i enkelte bielver, ble heretter all fløting i Neavassdraget organisert av fellesfløterforeninga.

Reindrift

Reindrift som næringsveg var forbeholdt den samiske befolkninga. Rett nok hadde noen bønder begynt å holde rein på slutten av 1800-tallet. De var ikke sjøl med i fjellet, men satte bort reinen til samer som passa dyra sammen med sine egne. Etter mange sin mening førte dette til mindre kontroll med dyra. «Sytningreinen» som bøndene eide, forstyrra reindriften for samene. Omkring 1900 slutta derfor samene med å ta imot bonderein, og bøndene innså sjøl at reindrift ikke var noe for dem. (Se mer om bondereinen i bind I, side 236—237.) I slutten av 1890-åra begynte myndighetene å utforme nye lover og regler for reindriften. Det felles sør-samisk reindriftsområdet fra Femunden i sør til Meråker i nord ble i 1894 delt i fem reinbeitedistrikter. (Se bind I, side 240—241.) Og myndighetene innførte et «lappeoppsyn» med en lappefogd i spissen som skulle være bindeleddet mellom samene og myndighetene. Disse tiltakene fikk djuptgripende og varig betydning for samenes tilvante driftsform og skapte grunnlag for nye sosial ordninger i samesamfunnet. For at de nye reguleringene skulle fungere, måtte f.eks. samene i hvert distrikt velge en formann til å representere seg i tvistesaker med bøndene. Formannen fikk også ansvar og myndighet til å bestemme tid og sted for utskilling, slakting, flyttinger og andre spørsmål som gjaldt driften. Det var de norske myndighetene og ikke samene som ønska og skapte ordningene. For i de «samefiendtlige lovene», som samehøvdingen Daniel Mortenson uttrykte det, ble reieneierne gjort kollektivt ansvarlige for skadeserstatninger. Bestemmelsen fikk særlig mye å si for samenes fellesskap, den kom både til å samle og splitte. Det ble nødvendig å kalle sammen til fellesmøter i distrikta. Men disse virka ikke alltid samlende og endte noen ganger med strid og krangel. Systemet la også grunnlag for at snevre distriktsinteresser ble overordna fellesinteressene som alle reieneierne hadde. En annen følge av lovene var at distriktsgrensene ble beitegrenser slik at det ble ulovlig å beite med rein utafor distrikta. Samtidig ble det satt normer for antallet av rein som kunne beite i hvert distrikt. Dette gjorde at mange reieneiere ble mer eller mindre tvunget til å flytte.

Samer og rein i Essand- og Riastdistriktet

I slutten av 1800-tallet var det lite rein og få fastboende samer i Essanddistriktet. Noen reieneiere, bl.a. Nordfjell-samene som hadde kommet fra Namdalen, hadde periodevis opphold her. Verken samer eller rein brydde seg stort om distrikts- eller kommunegrensene, og Nordfjellsamene flytta mye omkring i fjella fra

Meråker i nord til Gauldalen i sør. I 1889 dro de til Oppdal og Kvikne, og ved folketellinga i 1891 ble bare Ole Andersen Kant (f. 1815) registrert som fastboende i Tydal. Etter innstilling fra Lappekommisjonen av 1889 kunne Essanddistriktet fø 2.000 rein. Her var det altså plass til flere, og de gode sommerbeitene lokka mange reineiere. I slutten av 1890-åra kom Anna Sofie og Morten Jakobsen Nordfjell tilbake til Tydal. (Se bilde i bind I, side 229). De hadde nå mista størstedelen av reinen sin og kom til å leve delvis av jakt og fiske i Tydal. Siden de hadde så mange barn (de fikk 12 barn sammen), måtte fattigkommisjonen tre støttende til. Det same gjaldt for gamle Ole Andersen Kant som måtte oppgi reindriften. I begynnelsen av 1900-tallet flytta også Nils Larsen Brandtfjell med familie til Essanddistrikte. Faren til Nils hadde flytta sørover fra Namdalen og tok ei tid opphold i Riastdistriktet. Familien hadde mange rein, men solgte dem som livdyr til Valdres. I stedet kjøpte Nils og Anne Margrete Brandtfjell en ny reinstamme fra Snåsa og overførte 750 dyr til Essand. I de nærmeste åra etter 1910 økte innflyttinga raskt. I 1914–15 flytta familiene Barroek, Bendiksen og Stinnerbom fra Nord-Trøndelag til Essand. Lars Dorra kom i 1917 fra Tolga reinbeitedistrikt. Kona hans, Kristine, var født i Sverige. En annen svensk same, Tomas Bergstrøm, oppholdt seg også delvis i Essand fra 1910. Jakob Larsen Nordfjell, Lars Jakobsen, Paul Danielsen og Klemet Klemetsen bodde også i periodevis i Essanddistriktet. I 1916 var det ea. 1.400 rein i Essanddistriktet som tilhørte åtte familier. Det var tilsammen 47 personer som levde av reindriften på denne tida.

Brudebilde av Brita og Anders Brandtfjell. De ble boende ved Fiskåa ved Essandsjøen der far til Anders hadde bygd opp en boplass i begynnelsen av 1900-tallet. Brita og Anders eide omlag 60–70 rein under første verdenskrig.

I Riastdistriktet var det omkring 2.000 dyr alt fra begynnelsen av århundret. Det var også det antallet som Lappekommisjonen fant passende for området. I 1919 ble det registrert 60 personer som levde av reindriften i området. De fleste var fastboende og skattebetalere til Røros og Brekken kommuner. Den eneste som ble boende i Tydal og slo seg opp til stor reineier, var Anders Mortensen Nordfjell.

Driftsomlegging

I tida etter 1900 skjedde store endringer i reindriften, og de har i stor grad sammenheng med at samene slutta å mjølke reinen. Årsaken var nok mest at kjøttprisene begynte så smått å stige fra omkring 1900, og vilkåra for avsetning av reinskjøtt ble bedre. Når reinen til stadighet ble drevet i trø om sommeren for å mjølkes og kjevles, ble den mager. Kalvene fikk for lite næring og ble ødelagt i munnen av kjevlene. (En kjevle var en trepinne og ble knytta fast med et bånd.) En erfarte også at reinsjukdommer som angrep munn- og klover oppsto og spredde seg i trøene. I Riasten var det kanskje Paul Jonsen som først ga beskjed om at kalvene skulle få all mjølka. Dette hendte sommeren 1901, og i løpet av noen år slutta de heste med det arbeidsomme trøbruket med kjevling og mjølking. Det ble dermed også slutt med å lage ost, smør og myssmør. Likeens slutta en med å fylle de store mjølkekaggene som en la i jorda til neste vår. En slapp også å lage og vedlikeholde så mange trøer som måtte til når en skulle samle simlene til mjølking på mange steder om sommeren. For både kvinner og menn ble det mye mindre arbeid. Mjølkinga ble oppgitt tidligst i Riastdistriktet, men ble opprettholdt til 1920-åra i Essandområdet. Senere har det bare vært rent sporadisk at enkelte mjølka litegrann for å bruke mjølka som ferskmjøl. Hvorfor det ble slutt til noe forskjellige tider, vet en ikke riktig. Men det var vel slik i reindriften som i jordbruket ellers at noen gikk foran med nye driftsmåter, og flertallet holdt seg avventende til resultatet overbeviste dem. Det var iallfall uenighet mellom samene om den beste måten å drive reindriften på. Noen ville opprettholde mjølkinga av simlene – det betydde mye for å holde reinen tam — mens andre mente at kalvene ble satt tilbake i vekst ved rasjoneringa av morsmjølka. Mer generelt gjaldt altså uenigheten om en skulle gi opp den tradisjonelle og allsidig produksjon med vekt på sjølforsyning eller gå over til mer ensidig kjøttproduksjon. Spørsmålet var ikke ulikt det bøndene sto overfor — og i begge næringsgrupper var det tradisjonalistene som tapte. En direkte følge av at mjølkinga og arbeidet med mjølkeprodukta tok slutt, var at kvinnene fikk mindre ansvar. I det gamle trøbruket deltok kvinnene i driften, men det var ei klar arbeidsdeling mellom menn og kvinner. Kvinnene kjevla kalvene, mjølka og stelte til ost og smør. Karene fanga inn simlene med lassoen og tjora dem til tømme. Det hendte karer kunne mjølke, men det var vanligvis kvinnene som hadde ansvaret for mjølkestellet. Jenter var med og gjette sammen med ungguttene. Kvinnfolka var også med under slaktinga, der de hadde særlig ansvar for å vaske, skylle og renske fett fra tarmene. Men det var karfolka som gjelda brundene og saga av horna. Tradisjonelt kvinnearbeid var å sy sko, klær og pels. Karene laga ski, tureredskaper og pulker. Karene hogg også stort sett veden, men det var kvinnene som brøt ris og la på gulvet når de kom til vårkoia. Etter som skinnklærne kom mer ut av bruk, ble kvinnene også fritatt for arbeidet med å berede, sy og reparere disse. Når så det tradisjonelle kvinnfolkarbeidet i reindriften ble avskaffa, kunne mennene nå greie livet i fjellet alene, ikke bare om vinteren, men også stort sett om sommeren. Driftsomlegginga gjorde det mulig for enkelte reindriftsfamilier å skaffe seg gardsbruk og ha jordbruk som attåtnæring. Før hadde enkelte bønder i Tydal drevet litt med rein, nå var det samer som begynte med bondebruk. Her var også Phul Jonsen tidlig ute da familien slo seg ned på Fjellheim i Riastdistriktet ved grensa til Tydal. Flere samer i Essanddistriktet ønska også å kjøpe seg tomt og materialer til stuer, meldte lappelensmann Lunden i 1919. Men Tomas Angells stiftelser eide de aktuelle områda, og de var lite villige til å gi plass for fast samisk bosetting i allmenningen. I stedet kjøpte Nils Stinnerbom, Lars Brandtfjell og Tomas Bergstrøm gardsbruk i Stordalen. Anders Mortensen Nordfjell skaffa seg bruket Dalheim i Stugudal i 1920-åra. Ole Andersen Kant var ei tid eier av Halvorsgarden i Ås. På disse

gardsbruka hadde de kyr og sauer, og noen hadde hest. De dyrka poteter og drev slått for å skaffe for til husdyra slik som alle bønder måtte gjøre. Men det ble kvinnene som sto for mesteparten av gardsarbeidet, for reindrift var hovednæringa. Kvinnfolka måtte nå definitivt være heime på det faste bostedet, mens mannfolka dro alene til vinterbeitet. Gardsbruket skaffa familien mjølk og andre produkter til husholdet, og kompenserte for tapet av sjølforsyning som den tidligere allsidige reindriffta hadde gitt.

Jordkoie ved Essandsjøen. (Personene på bildet er ukjent.)

Men lappefogden var lite begeistra for kombinasjonsdriffta. Guldal mente at reindriffta krevde hele eierens arbeidskraft. Ved å overlata reinskjøtselen til leide folk, ville reinen bli dårligere vokta, mente han. Det var ei oppfatning også bøndene delte. Da kommunestyret i Tydal uttala seg om forslag til ny reindrifftslov i 1920, ville det ha forbud mot at samene skulle eie og drive større jordbruk. Argumentet var at samene ville komme til å passe dårligere på reinen sin. Enkelte samer kunne sjøl være betenkt når noen gikk over til å drive jordbruk. Og mange opplevde at det å drive gardsbruk, eller bare det å bo fast i trehus i stedet for koier, forandra hele livsforma og samekulturen. I koia var alle ting fast tradisjonelt bestemt, og alle gjenstander hadde sin faste plass. I huset var alt uvant og nytt. Bare det å sitte på en stol var uvanlig. Og mange påsto de ble sjuke når de kom i hus. Enda verre var at omgangstone og språk ble vanskelig å ta med seg fra gamma til huset, der ingen ting var samisk. Anders Nordfjell mente at samisk språk delvis kom bort på grunn av de nye boformene, for i huset gikk de over til å snakke norsk seg i mellom.

Problemer i reindriffta

En følge av omlegginga var at reinen ble sjeldnere handtert og hatt i trø. Og når mjølkinga tok slutt og ulven nærmest ble utrydda, minka også behovet for gjeting. Resultatet ble en villere reinsstamme. Overgang til kjøttproduksjon gjorde det dessuten både mulig og mer ønskelig å skaffe seg større flokker. Men reineierne fikk et økende problem med denne utviklinga. De greide ikke å merke alle kalvene, og det ble stadig flere umerka rein, såkalte heløringer, som ingen visste hvem som eide. Når disse ble fanga inn, ble de noen ganger delt mellom reineierne i forhold til totalt reinantall hver eide. Eller de ble slakta, og pengene av salget ble fordelt etter samme prinsipp. Tankegangen var at de som hadde flest simler også hadde flest umerka rein. I lovene om reindrift var det visse bestemmelser om hva en skulle gjøre med

heløringene. Etter Landbruksdepartementets regler i 1898 skulle umerka rein betraktes som hittegods. Samene fikk plikt til å melde fra når de kom over heløringer. Viss ingen meldte seg som eier, kunne finneren beholde reinen mot å betale halvparten av verdien i finnerlønn. Dette ble naturligvis ikke etterlevd. Daniel Mortensen krevde i 1913 at lappelova ble endra slik at inntekter av umerka rein skulle gå til et fond for vedkommende samer. I 1917 ble samene i Essanddistriktet enige om at inntekter fra slakt av umerka rein skulle gå til «Essanddistriktets lappers felleskasse.» Midlene skulle gå til å betale bøndene for reinskader eller eventuelt til andre fellesformål.

Svensk rein

Ei vesentlig årsak til heløringsproblemet var også hyppige sammenblandinger av reinsflokkene og særlig med svenske løsreinhoper. Omkring 1910 var det rene villreinstida på grunn av de store flokkene med løsrein som trakk over grensa. Invasjonene kunne gå begge vegene alt etter vindretning og beiteforhold, og rein kunne bli jaga på flukt av ulver. Men det var mye mer rein på svensk enn på norsk side, så det var nok de norske samene som fikk de største ulempene. Og samene sjøl mente de tapte mest på at deres umerka kalver kom bort i svenske reinshoper. Lappelensmannen rapporterte flokker på over tusen svenske rein i Essand- eller Riastdistriktet enkelte ganger. Svenskereinen gjorde også skader på bøndenes utslåtter, høystakker og setervoller. For skadelidte bønder var det ikke alltid så lett å bevise hvem som var eierne til reinen som hadde vært på ferde, og få erstatninger for det etterpå. Erstatninger fra svensk side var det særlig problemer med. Kommunestyret i Tydal krevde derfor i 1913 at staten måtte forskuttere utbetalingene. Det henvendte seg både til stortingsmenn og regjeringsmedlemmer om saka.

Innfanging av rein for slakting i Endalen i Sverige. Elias Brandt fjell (f. 1889) er en av personene på bildet. Disse dyra virker svært tamme.

På den tida var det kommet i gang forhandlinger om reinbeiteavtaler mellom Norge og Sverige. (Reinbeitekonvensjonen kom i stand i 1919.) På norsk side mente en at svenskene var likegyldig til eller bent fram bevisst lot reinen krysse grensa for å tilkjenne seg sedvanerett til å beite med rein på norsk side. De svenske reieneierne begynte også å nekte å betale fulle erstatninger etter takst. Regjeringene i begge land ble så enige i 1916 om at det var nødvendig med nedslakting av den svenske villreinen. Samene sjøl hadde heller ikke noe imot det. I 1919 kunne da lappelensmann Lunden rapportere at svenskene hadde fått en tammere og mer handterlig rein. «Den gamle halvville stamme er vist nu helt nedslagtet». Men vi skal senere se at problemet så langt fra var rydda av vegen.

Rovdyr og reinsdyrsjukdommer

Som bondenæringa var prisgitt gode og dårlige år, var også reindriffta utsatt for svingninger. Før mellomkrigstida var ulven en trussel. Senere bidro samene til å utrydde den med gift. Så sent som i 1919 tok ulv 12–13 dyr av Essandsamenes reinsflokk. Ulven var nærgående også året etter, bare sterk vokting hindra masseødeleggelse av rein, ifølge Lundens rapport. Gaupe og ørn var heller ikke ufarlige fiender. Løshunder har noen ganger gjort skader, enten ved at de har revet i hjel kalver eller jaget simlene på Hukt så kalvene har krepert. Sjukdommer har også forårsaka store tap for eierne enkelte ganger. I 1916 herja en klovsjukdom i Essanddistriktet som gjorde at hundre dyr kreperte eller måtte slaktes. Tap av dyr betydde kanskje også mer for samene enn for bøndene på denne tida, fordi samene ikke hadde forsikringer som kunne dekke tapa. Bøndene begynte iallfall å forsikre hester og kyr. Bøndene ble dessuten favorisert med driftsstøtte av forskjellig slag. Først etter 1935 kom noen tiltak for reindrifftsæringa, bl.a. lånemuligheter til innkjøp av rein for de mest «nødlidende flyttlapper».

Konflikter og erstatninger til bøndene

Lappeoppsynet, bøndene og samene sjøl har karakterisert forholdet mellom de bofaste og samene i Tydal som godt. Sjøl om reinen i Tydal streifa over områder som vrimla av utslåtter, høystakker og setervoller, har det kommet mindre krav om erstatninger fra tydalsbøndene enn fra f.eks. bøndene i Ålen og Haltdalen. Lappefogd Bagaas registrerte at bønder som til stadighet hadde rein i traktene sine, klaga minst. Det var helst der rein sjelden ferdes at bøndene holdt samer og rein for «skadedyr», skrev Bagaas i årsmeldinga si i 1932. At bondenæringa og reindrifftsæringa respekterte hverandre gjensidig i Tydal, har kanskje sammenheng med at enkelte bønder sjøl hadde holdt rein. Og bøndene erfarte at reinen ikke gjorde stor skade for husdyrholdet. Det hevda f.eks. lappelensmann Lunden som sjøl var bonde, og mange var enig med han i det. Beitene var rikelige nok, og det var ingen konkurranse om beitet mellom kyr og rein. For reinen holdt til høgere til fjells enn husdyra. Det kunne imidlertid oppstå skader når flokker ble drevet over havnegangene, for da ble graset tråkka ned. Utslåttene og setervoller var utsatt, og enkelte høystakker kunne bli revet ned av rein. Skadene kunne også variere med beiteforholda. Dersom mosen spekte i fjellet f.eks., søkte reinen nedover liene der stakkene sto tett i tett. Innføring av distriktsgrenser i 1890-åra skapte nye, kunstige skiller for reindriffta, og de utelukka områder som naturlig og tradisjonsmessig burde ha hørt med til beitene. I Essand ønska samene at grensene skulle flyttes vestover. Grensa mot Stjørdalen og Selbu ble ikke respektert — reinen visste iallfall ikke om den. I Riasten var det særlig uheldig at grensa utelukka Moldingdalen i Ålen, som ifølge Lundens karakteristikk lå «slik til at det til sine tider ikke later sig gjøre at holde renen derifra». Bare fra dette området betalte samene skadeerstatninger på vel 28.000 kroner i løpet av 17 år det fins oppgaver for mellom 1888 og 1920. For hele Riastdistriktet kom erstatningene på over 42.000 kroner. (Men det mangler altså oppgaver for flere år.) I Essand var erstatningene til sammenlikning 9.700 kroner på like mange år. Mesteparten av erstatningene her gjaldt i Selbu, bare 2.000 kroner ble betalt til bøndene i Tydal. Tvistene mellom dem og samene ble vanligvis avgjort ved minnelig forlik. De mest utsatte strøk i Tydalsområdet var Løddøljaldføret og vestsida av Øyfjellet. Ellers ble det krevd erstatninger på utslåtter og setervoller i Møsjødalen, ved Essand, i Hendalen og ved Svartåa. Noen ganger klaga bøndene også over skader på innmark ved

Stugusjøen. Erstatningene kunne tyngde hardt i enkelte år. I 1918 f. eks. utgjorde de kr. 3,50 pr. reinsdyr i Riastdistriktet. Det ble en betydelig omkostning i drifta når vi husker på at salgsprisen for en rein sank under 30 kroner i mellomkrigstida. Lappelensmann Lunden syntes da også i 1918 at skulle erstatningene fortsette på dette nivået, «må det i lengden bli for stor beskatning av rensdriften». Reindriftssamene reagerte naturligvis enkelte ganger på erstatningskrava. Ett forhold de syntes var urimelig, var de forholdsvis store utgiftene ved å holde skadetakst. For dersom en ikke inngikk forlik, skulle nemlig lappelensmannen avholde takst sammen med formannen for samene i distriktet, og dette kunne koste mye i reise, diett og andre utgifter. I mange tilfelle ble disse kostnadene, som reieneierne måtte bære, større enn sjølve skadeerstatninga. Samehøvdingen Daniel Mortenson ga et eksempel på hvor urimelig det kunne være (Waren Sardne, 1923). For skader på noen høystakker som reien hadde snust på i Møsjødalen, ble skaden taksert til seks kroner. Men omkostningene kom på hele 64 kroner. Resten av takstforretningene i 1923 viste ellers at Daniel Mortensons eksempel ikke var noe enestående tilfelle. De åtte takstene som tydalsbøndene krevde avholdt mot Essandsamene, endte tilsammen med like store omkostningsutgifter som skadeserstatninger. I et par tilfelle kunne ikke lappelensmannen påvise noe tap for bøndene, men omkostningene måtte samene betale likevel. Slikt ga naturligvis det beste «bevis på hvorledes lappereglerne ... og de samefiendtlige love er». De var diktert av den sterkeste part. Et anna forhold samene reagerte på, var at det ble stilt ensidige krav til dem. De krevde at bøndene måtte tilpasse seg reindriften og f.eks. gjerde inn utsatte slåtter og setervoller. I 1927 ble det holdt et møte mellom bønder og samer i Røros der en ble enig om å be myndighetene om bidrag til inngjerding. Lappefogd Guldaahl foretok også ei befaringsreise til nesten hundre setervoller i Essand- og Riastdistriktet og målte opp enkelte som var aktuelle å «frede» for rein. Av setervollene i Tydal var det aktuelt bare for Stugudalsvollene ved Riasten og Skarpdalsvollene. Etter dette framstøtet hendte det noen ganger at samene nekta å betale erstatninger for skader på voller som ikke var inngjerda eller bare bruktes til beite. Et videre framstøt fra reieneierne var å søke myndighetene om å frita visse dalføre for erstatningsplikt. Søknaden ble sendt i 1920 og undertegna av Daniel Mortenson, Lars Holm, Anders Paulsen, Anders Barroek og Nils Stinnerbom. Den senere tids endra oppfatning av reindriften, ga fjellsamene mot til å sette fram disse krava som de i lang tid hadde ansett som berettiga, skrev de. To områder var særlig aktuelle; øvre del av Gaula opp til Riasten og øvre del av Løvdølja. Begge disse dalføra lå mellom fjellbeite for reien og gjorde det vanskelig å holde reien unna utslåtter og voller, uansett hvor godt de vokta den. Søkerne tenkte seg at staten gjennom ekspropriasjon eller engangserstatning til bøndene kunne frita samene for alle erstatningskrav i disse områda. Reindriftingsinspektør Kristian Nissen anbefalte at spørsmålet ble undersøkt, og samene fikk også legge det fram for statsråd Five i Landbruksdepartementet. Men noe resultat kom ikke ut av det.

Jordbrukets forrett til utmarka

Hele ordninga med distriktsgrenser, lappeoppsyn og erstatningsregler var i hovedsak motivert ut fra bøndenes interesser. Reindriften var nasjonaløkonomisk viktig bare så lenge den ikke førte til «forringelse og innskærping i tjeldbøndernes fædrift», som Tydal kommunestyre uttalte i 1920 da det kommenterte forslaget til ny reindriftslov. Og jordbruket hadde en rettmessig forrett fordi samene hadde trengt sørover etter at de fastboende hadde begynt med jordbruk, mente kommunestyret. Vi har i bind I (side 225—26) nevnt at historikere, arkeologer og andre har ulike syn på den saken. Tydalingene har også vært i tvil, og

det er interessant å registrere at ei kommunevalgt nemnd i 1938 mente at det var heller bondebefolkninga som hadde trengt seg inn på samenes tradisjonelle områder. Spørsmålet var — og er — aktuelt for næringa. For det berører hvem som har retten til å utnytte utmarksressursene. Det har f.eks. stått strid om bruken av mosen. Samene klaga så sent som i 1929 over at bøndene tok så mye mose til dyrefor at det var til skade for reindrifta. Landbruksdepartementet tok i dette tilfelle standpunkt for samene og mente at bøndene ikke kunne ta så mye mose at det gikk ut over beitet for reinen. Mer vanlig var tvistene om retten til å ta trevirke. Samene tok bjørk til ved og til bygging av trøer. Det er også en rett de har hevd på og har fått slått fast. Men hva når Anders Nordfjell hugg bjørk ved Neøyene til å bygge skillingstrø? De bruksberettiga bøndene i området mente det var ulovlig, for Anders hørte på det tidspunktet til Hyllingen reinbeitedistrikt, og Neøyene lå i Essanddistriktet, der Nordfjell ikke hadde lovlig beiterett. Anders Nordfjell pekte på at han hadde stilltiende samtykke til å bruke området mellom Nea og Tya til kalvingsområde og mente han hadde rett til å ta bruksvirke på lik linje med andre reindriftssamer. Men resultatet ble denne gang at generell samisk bruksrett og hevd måtte vike overfor kravet om at distriktsgrensene skulle respekteres. Nordfjell måtte betale grunneierne for trærne.

Samisk sjølhevdelse

Det har vært hevda at reindrifta sto i fare for å bli feid bort i slutten av 1800-tallet dersom ikke noen av samene sjøl hadde vært standhaftige nok til å holde ut for å redde kontinuiteten. Reindriftsnæringa greide å konsoliderte seg — og vi kan nesten si på tross av store omlegginger og påkjenninger. Og det var til og med tegn til økt samisk bevissthet. Den ga seg bl.a. utslag i organisering av de første politiske organisasjoner mellom samene, «lappeforeningene», for hvert av trønderfylka. En av drivkreftene bak, Daniel Mortenson, ga også ut avisa «Waren Sardne» (som betyr Rop fra fjellet, altså et sidestykke til Fjell-Ljom) på Røros. Foreningene bidro til å styrke sjølkjensla, og vi har ovafor sett resultatet i form av økte krav til myndighetene fra reineiernes side. For det var denne gruppa blant samene som var førerne i kulturkampen, og flyttsamenes kår foreningene var opptatt av, sjøl om flertallet av sørsamene alt omkring århundreskiftet var bofaste. Engasjementet til enkelte samer kunne likevel ikke hindre at den tradisjonelle driftsforma ble avvikla. I takt med den utviklinga kom også samisk språk, tradisjonell klesbruk (f.eks. skinnklær) og handverk mer bort. Bruk av kjørerein og pulker likeens. Reindrifta ble mer og mer markedsorientert slik som jordbruket. Det skal vi komme mer tilbake til.

Gruvearbeid

Gruvedrifta innafor Tydals grenser slutta med ei kortvarig drift av Esna gruver i 1890-åra (Se bind I. side 280). Men i nabokommunene var det fortsatt gruvedrift og muligheter for tydalinger til å få arbeid. Den viktigste gruva, der tydalingene hadde noe hevd på å få jobb, var Kjøli gruver. Denne fikk forskjellige eiere omkring og etter 1900. The Eape Eopper Eompany Ltd. tok over drifta i 1897, men måtte innstille av økonomiske grunner allerede etter et par år. Så drev firmaet A. Huitfeldt & Eo. omtrent like lenge før det solgte til et engelsk selskap. The Kjøli Mines Ltd. drev stort. Det førte opp flere bygninger, bygde taubane til Reitan og hadde opptil 300 mann på det meste. I 1907 ga også dette firmaet opp, men nye eiere drev videre til første verdenskrig. Huitfeldt tok over drifta igjen i 1915, men fikk vansker etter krigen da markedet ble dårlig for kopperkis. Det ble redusert drift i 1920-åra, og firmaet gikk til slutt konkurs.

Konkursboet drev imidlertid videre ei stund og hadde 71 mann i arbeid i begynnelsen av 1929. Noen tydalinger hadde arbeid der på dette tidspunktet, og det var snakk om at arbeidsledige kunne få sysselsetting. Men drifta ble helt innstilt i 1930. Arbeiderne i Ålen, der det var stor arbeidsløshet, tok initiativ til å få i gang gruva igjen, og fra 1933 var det så drift til 1941. Men nå var det mest bare ålbygger som fikk arbeid der.

Tydalinger ved Kjøli gruver

Arbeiderne ved Kjøli var stort sett bygdefolk fra Tydal og Ålen. I 1898 var det 30 mann i arbeid ved gruva, vesentlig tydalinger, meldte Selbyggen. Det var ikke lange avstandene til Kjøli for folk som var vant til å gå ei mil eller to til setrer og utslåtter. Gruvearbeid ble derfor et ettertrakta arbeid attåt småbruksdrifta, som resten av familien kunne ta seg av. Men både gruvkarer og kokker tok gjerne fri fra gruvearbeidet om sommeren under den tidkrevende markaslåtten. Tydalingene bodde i ei brakke for seg sjøl, «Tydalsbrakka». Det bodde 2—4 mann på samme rom, men det var særskilt spisebrakke, forteller Gustav Kirkvold (Løvøen), som arbeidde der under første verdenskrig. I denne storhetstida for gruverdrifta var det mange hus på Kjøli; tre andre brakker, ingeniørbolig og «Hotellet», som inneholdt verkstedbygning og laboratorium. En handel ble også oppretta, og den ble besøkt av samer og andre fra bygda.

Tydalinger og ålbygger ved Kjøli gruver ca. 1920.

Foran fra venstre: Martin Unsgård, Andreas Stuesjø, en ålbygg og Ola Henmo. Bak fra venstre: Hans Flaten, en ålbygg og Henrik Kåsen.

Alle i gruva hadde fri annenhver lørdag, og da dro tydalingene heim. Det hendte også at det kom besøk til gruvesamfunnet fra bygda. Ungdomslagene hadde noen ganger utflukter til Kjøli. Og da ble det dans og fest i brakka eller på salen i «Hotellet». Mange har i ettertid beskrevet gruvesamfunnet i positive ordelag. Det var samhold og godt kameratskap, og aldri fyll og spetakkel i arbeidstida. Fritid kunne brukes til jakt og fiske, og mange sysla med diverse skoarbeid eller småsnekring. Ei fagforening ble også danna, men det oppsto ingen større konflikter eller stridigheter med eierne og ingeniørene.

Arbeid og lønninger

Å få arbeid ved gravene på Kjøli var ettertrakta, for det var godt betalt. Det var akkord og ti timers arbeidsdag før første verdenskrig. Etterpå ble det åtte timers dag, men de gjorde nesten like mye arbeid

på åtte som tidligere på ti, mente Gustav Kirkvold. Lønnsforskjellene var store i gruvesamfunnet. Utearbeidet var minst betalt, det ble overlatt til nybegynnere eller eldre folk. Mest lønnsomt var arbeidet med å skeide ut kis av gråfjellet inne i gruva. Dette besto i handboring, sprengning, lessing og kjøring av malmen. Mineringa var gammeldags på Kjøli. Det var bare handboring, forteller Gustav Kirkvold, og det var borer i forskjellige lengder helt opp til 4—5 meter. En mann snudde boren mens to slo. Etter et visst antall borehol brukte de ett skift til sprengning. I neste skift ble så kisen skeida ut fra gråfjellet og lesst opp i vognene. Større klumper ble delt ved hjelp av slegge. En sorterte så kisen og fylte vognene. Disse gikk på skinner og ble dratt av én hest. Det var omtrent ett tonn i hver vogn. Kjørerne holdt egne hester, og dette arbeidet var forholdsvis godt betalt. Hestene lærte seg til hvordan de skulle gå nedover bakke med vognene. Kjørekaren gikk foran med karbidlampa, og hesten kom sjøl etter. Vognene var handlaga på Kjøli. Fra vognene ble kisen tippa opp i en kasse og derfra ble kibbene på taubanen fylt. Det var i alt 214 kibber på banen, og den ble dratt i gang av en motor. På grunn av terrengforholda var taubanen lagt i en vinkel omtrent midt mellom Reitan og Kjøli. Der var det et maskinhus og folk til å kjøre motoren, smøre kibbene og sørge for at kibbene ble ført over vinkelen og inn på neste bane. Gustav Kirkvold begynte først på taubanen. Men dette var rekna for lett arbeid, og følgelig mindre betalt enn arbeidet nede i gruvene. At lønna var størst for dem som arbeidde inne i gruva, var ikke mer enn rett og rimelig, for det var både farlig og usunt. Arbeiderne spytta svart av kisen, og de fikk merke på pusten de farlige gassene som danna seg i gruva. Det var vifter for luftutblåsing, men det hjalp bare litt. Gruvearbeiderne sjøl trudde likevel ikke at lufta gjorde lungene noe. Tvert imot var det en utbredt forestilling at gruelufta gjorde folk sterkere. Dessverre har flere tydalinger omkommet under gruvearbeidet på Kjøli. Ole Jonsen Aas (f. 1858) fra Søllisengen forulykka i mars 1898. Ingebrigt Stugusjø i 1905. Året etter skjedde ei ny ulykke da ei stor fjellblokk falt ned, og Lorents Rotvoll ble drept. Anders L. Østby og Ingebrigt Aasberg ble også med i raset, men de overlevde. En fjerde tydaling i arbeidslaget, Jonas Østby, slapp med å få buksene revet sund. Senhøstes 1913 omkom Ole Sivertsen da han skulle reparere noe ved taubanen. Han datt ned fra en 15 meter høg bukk og døde like etterpå. Ole etterlot seg kone og fire barn.

Gruvekokkene

Det var heller ikke noe latmannsliv å være gruvekokke på Kjøli. De måtte stå opp først om morgenen for å fyre i omnen og sørge for at frokosten sto på bordet til skiftet som begynte klokka sju. Og det var gjerne kokka som var sist i seng også. Kokkene hadde ansvaret for matinnkjøpa, de gjorde rent i brakka og vaska arbeidstøyet til karene. Vatnet ble henta fra store stamper i gangen eller utendørs. Det var hestekjørerens jobb å fylle disse. Men om vinteren frøs vatnet, og isen måtte da hakkes og smeltes før en fikk vatn. Karene betalte litt hver i kokkelønn. Maren Larsdatter Stuguvoll tok på seg vask og matlaging i brakka for to kroner pr. mann om måneden. Det var trulig ei mager fortjeneste, for Maren reiste etter kort tid. Under første verdenskrig ble det vanlig å betale ei krone i kokkelønn pr. dag. Det dekte kost og stell. Karene hadde da ei vanlig daglønn på fem kroner, men noen greide også mye mer. Fortjensten til kokka ble i grunnen bestemt etter hvor flink ho var til å planlegge, kjøpe inn og utnytte maten best mulig.

Handel

Handel var næringsveg for bare noen få personer i Tydal. Det fanns bare én større forretning mellom 1870 og 1912, Tydal forbruksforening, og tre-fire private som i denne tida drev noe handel i kortere perioder. I 1912 ble Ås handelsforening danna og konkurrerte med Forbruksforeninga om kundene til de gikk sammen i 1963. Et par private starta landhandel på Aune og i Stugudal i mellomkrigstida, men kunne ikke måle seg med de to store i midtbygda. Materialet etter forretningene i Tydal forteller bl.a. om utviklinga av pengehusholdet i Tydal. Men det gir ufullstendige opplysninger, for mange bøker og papirer er gått tapt. Dessuten kjøpte folk fra forretninger i Selbu, det ble handla på Rørosmartnan og på byturer, og varer ble bestilt fra byen og sendt med jernbane til Reitan. Enkelte kjøpte en kniv, ei hestebjølle, litt snus og kanskje klær i Sverige. En og annen skreppekar for også gjennom bygda. Erik Øren (f. 1886) minnes denne type handelsvirksomhet:

«Til vegfarende i hine svunne dager hørte også en og annen skreppekar som for bygda «gardfales». Disse handelsmenn med hele butikken på ryggen hadde et helt utrolig variert vareutvalg å by fram. For det meste lette — lettselgelige bruksting. Sy og stoppenåler, heklenåler, hårnåler, strikkepinner, trådsneller, heklegarnsmønster, blyanter, pennesplitter og penneskraft, knappenålsbrev og hektebrev, fingerbøl og saumringer. Kanskje noen brystnåler og silketørklær. Hermed er noen typiske ting av varutvalget nevnt. Noe de alle hadde i skreppa. Så hadde somme en spesialavdeling i skreppa — slikt som skillingsviser, oljetrykk o.a. I alle fall én gjorde det også i briller. Han hadde en eske full av disse gammeldagse brillene med nokså små ovale glass i spinkel stålinnfatning. Her var briller som dekket alle grader av svekket syn, sa han. Man kunne bare prøvse alle brillene i eska. Man ville sikkert finne en som passet. Jeg har ingen erindring om prisen på brillene, men husker han fristet til handel ved å tilby et brillehus av papp attpå.»

Men folk flest hadde ikke råd til mye av det en skreppekar kunne tilby. De hadde et dårlig marked i Tydal og kom snart bort. Handelen var i det hele tatt beskjeden, men mat og varer som garden mangla eller produserte for lite av, måtte kjøpes.

Tydal forbruksforening

Tydal forbruksforening hadde i begynnelsen et utsalgslokale i ei stue som foreninga fikk satt opp i Ås. Butikken hadde åpent bare tre dager i uka. Fra 1896 lukka forretninga på onsdager, men beholdt den gamle åpningstida i slåttonna. Da hadde folk likevel anna å gjøre enn å renne på butikken. Omsetninga økte etter 1900, og i 1909 bestemte foreninga seg for å føre opp et nybygg. Den fikk tomt fra Jon J. Aashaug og satte i gang bygging året etter. Arbeidet ble utført som dagsverksbidrag, og lønna var tre kroner dagen for vanlige arbeidere og femti øre mer til fagfolk. Hele huset kom på litt under fem tusen kroner. Materialene fra det gamle huset ble brukt til å bygge stall og stabbur. Etter at nybutikken kom, ble det åpningstid alle virkedagene. Foreninga tumla også med forskjellige planer for å starte et bakeri. Et alternativ var å delta i aksjebakeriet i Selbu. Men i 1906 kom baker Pedersen til Tydal og begynte med eget utsalg. Dermed var behovet dekket. Fra 1894 begynte Forbruksforeninga å ta imot usalta smør for videresalg under eget merke. Smøret ble solgt til kjøpmenn i Trondheim og Kristiania (Oslo). Meieribehandlinga ble leda av styret, som ansatte kvinnelige medhjelpere til å utføre sjølve arbeidet.

Senere bortakkorderte en arbeidet til andre. I 1905 tok f.eks. Johannes Lunden på seg smørbehandlninga for 150 kroner om året. Leveransene ble vanligvis bokført som betaling for varer. Utenbygdsboende som solgte smør til Forbruksforeninga, eller andre som ikke kjøpte varer for leveransene, fikk gjerne en lågere pris. Foreninga omsatte også andre produkter for bøndene, f.eks. skinn, harer og skogsfugl. Tydal forbruksforening var eid av medlemmene som skjøtt inn penger i foretaket. En aksje kosta 20 kroner, og hver andelshaver kunne videre skyte inn penger inntil verdien av én aksje til. Aksjeeierne fikk 1—2 kroner i årlig utbytte, og for kontant handel bestemte generalforsamlinga et årlig utbytte, vanligvis på 5 prosent. I prinsippet skulle all handel bare skje mot kontant betaling, men det lot seg bare ikke etterleve i praksis. Det var alltid noen som måtte få henstand med betalinga. Men folk handla neppe på kreditt uten at de var helt nødt, for da gikk de glipp av prosentutbyttet. Slike handelsprinsipper, kombinert med billig drift og administrasjon, gjorde at handelen hele tida gikk med overskott. Det ble til og med penger til å støtte forskjellige gode formål i bygda. Overskott ble også lånt ut til private, f.eks. fikk et sagbruk i Østby låne 250 kr. i 1896. Noe ble ettergitt kunder som ikke greide å betale gjeld. I førstninga var det styret sjøl som sto for handelsdrifta. Det ansatte en utselger som ble lønna med prosenter av omsetninga. Alle varene ble innveid og debitert utselgeren. Han var personlig ansvarlig for alt svinn og måtte derfor stille kausjon for et større beløp for å bli antatt i stillinga. Den var slik ikke helt risikofri, for drifta kunne av og til gå med tap. Men ved større uhell var styret vanligvis rimelig. I 1898 fikk f.eks. handelsbestyreren bevilga ti kroner «for lidt Havari paa endel Melsekker». Etter hvert ansatte foreninga en bestyrer som sto for både innkjøp og salg. Denne førte også rekneskapet. Etter 1900 har det vært stabil ledelse, siden Hans Svelmo var bestyrer fra 1896 til 1930. Etterpå overtok Ola Hilmo til sammenslutninga med Samvirkelaget skjedde i 1963. Ola Hilmo begynte alt i 1921 som betjent på butikken.

Årsmøte eller generalforsamling i Tydal forbruksforening i mellomkrigstida.

Det var også styret som til å begynne med fastsatte salgsprisene, og det ble gjort etter hvert innkjøp. Prisen ble rekna ut på grunnlag av innkjøpspris pluss frakt og et prosent-tillegg. Tillegget ble satt så lågt som styret fant forsvarlig, i 1891 f.eks. fem prosent. Formålet for foreninga var jo å «anskaffe de nødvendige livfornødenheter til billig pris og god kvalitet». Innkjøp Varene ble først og fremst tatt fra Trondheim. Noe kunne kjøpes gjennom kjøpmennene i Selbu, og ljaer f.eks. handla en på Rørosmartnan. Innkjøpa ble i førstninga ordna ved at en fra styret dro på innkjøpstur til Trondheim. Varene ble så sendt med jernbane til Hommelvik, Hell, eller Holtålen. Noen ganger kjørte en helt til byen med varer og tok med kjøpevarer tilbake. Lasskjøringa var ettertrakta attåtarbeid som måtte fordeles mellom foreningas medlemmer. I 1893 vedtok generalforsamlinga ei ny ordning så snart den «brugelige Turkjøring har gaaet omkring». For å gjøre varene billigere vedtok en nå å auksjonere bort lasskjøringa, og den som bød minst, ville da få kjøringa for hele året. Men det ble fort misnøye med denne ordninga, og en gikk tilbake til den

gamle ordninga med «tilsigelse efter Tur og efter forud bestemte, fastsatte Priser». Den som handla i Forbruksforeninga var «fortrinnsberettiget til at faa kjøre». Men retten gjaldt bare dem som hadde hest sjøl. Nils Sæteraa ble nedstemt da han foreslo at også de som ikke hadde hest, skulle komme med i ordninga. Betalinga for lasskjøringa var etter vekt. Den ble fastsatt for hver gang av styret, for tida som gikk med til en tur, varierte sterkt med årstida og føreforholda. Fra omkring 1900 var prisen normalt tre øre pr. kg for frakting fra Hell eller Hommelvik, men på «slemt føre» kunne en få et par øre mer. Korteste vegen til jernbanen gikk imidlertid til Haltdalen eller Reitan. Frakting derfra med hest og slede ble betalt med rundt 2,5 øre pr. kg. Særlig fra Reitan til Tydal var det betydelig trafikk etter at Rørosbanen ble bygd. Etter oppgaver i 1901 fra de to butikkene i Tydal ble det årlig frakta over 100 tonn varer fra Reitan til Tydal. Andre vegen gikk det fire tonn. Ålbyggene som kjørte til gruva protesterte imidlertid mot at tydalingene brukte vegen deres til Kjøli, og Huitfeldt som eide gruva, trua med å nekte lasskjørerne losji og stallrom dersom Forbruksforeninga ikke ga bidrag til vedlikeholdet av vegen. Kommunestyret sørga da for å bygge egen stall til lasskjørerne. Dessuten ble det satt opp pakkhus på Reitan til å lagre varene i. Konfliktene om bruken av vegen hører vi ikke mer om. De kunne heller ikke være særlig alvorlige, for det var stort sett på vinterføre lasskjøringa fra Reitan foregikk. Stallen på Kjøli ble forøvrig erstatta med en ny i 1916, og den ble solgt til Julie Axmann i 1937 for 250 kroner. Da var det slutt med lasskjøringa fra Reitan til Tydal. Det var først og fremst mjølsekkene som kom denne vegen. Stugudølene kjørte dem direkte til Stugudal via Busjøen. Litjvola og Kåsen, mens de fra Ås kjørte gjennom Grøndalen. Vanlig praksis var at lasskjørerne først tok to lass på 400 kilo fra Reitan opp motbakkene til Kjøli. Så tok de begge lassa fra Kjøli til bygda, for nå var det mest unnabakke. Etter at taubanen til gruva ble bygd i 1903, var det muligheter for å benytte denne til varetransport. Det sparte lasskjørerne og hestene for mer enn halve strevet.

Lasskjørere på veg fra Kjøli i 1920-åra.

Ås handelsforening, ca. 1925. (Tydal Samvirkelag fra 1927.)

Ås handelsforening (senere Tydal samvirkelag)

I 1912 fikk Tydal forbruksforening en konkurrent i Ås handelsforening. Bakgrunnen for den nye foreninga var visstnok at «folkets brede lag ikke var tjent med forbruksforeningen længer, som den betjentes...»

Beskyldninger — satt fram i ettertid mot forbruksforeninga — var at den hadde tatt høgere priser enn maksimalprisene. Det er mulig at motivet bak danninga heller var personlige forhold og motsetninger. Det kunne neppe være prinsippene for drifta av Forbruksforeninga som folk reagerte imot. For Ås handelsforening ble liksom Forbruksforeninga danna som et andelslag. 40 personer møtte fram på det konstituerende møtet. Hvert medlem skjøt inn 20 kroner og hadde hver ei stemme på foreningas årsmøter. Andreas Lyng ble valgt til den første formann for foreninga. Et butikklokale, Fridheim, ble bygd opp i 1913 og utvida etter første verdenskrig. I 1914 ble det i tillegg satt opp et bur (eller «brygge» som en kalte det). Ås handelsforening drev også butikk på samme måte som Forbruksforeninga. Den tok imot smør fra bøndene og kjøpte inn eltemaskin for å behandle det usalta smøret fra kundene. Butikken hadde et eget «smørværelse» til dette arbeidet. Og det ble drevet videresalg av vilt og skinn. All handel skulle i prinsippet foregå som kontanthandel. Men offentlige instanser kunne få kreditt mot kvartalsvise oppgjør, og fastboende ble også innrømma 14 dagers kreditt inntil 10 kroner. Det skulle snart vise seg, akkurat som i Forbruksforeninga, at prinsippet om kontanthandel var vanskelig å overholde, og det ble også lempa på. Grensa for kreditten ble f. eks. økt til 100 kroner i 1915, og samtidig fastsatte handelsforeninga rente for kreditt utover én måned. Det holdt lenge med å ha én person til å drive hele handelen. Den første handelsbetjenten på Ås handelsforening ble Lars Aasberg, med Svend Aasgaard som vikar på lørdag og mandag. I tillegg ble det ansatt ei «butikkjomfru» som skulle ta seg av smørarbeidet, vask og rengjøring, og ellers hjelpe til i butikken. Den første ble Gidsken Østby som fikk 25 kroner i månedslønn i 1914. Lønna steg i takt med prisene til 80 kroner i 1919. Bestyreren hadde nesten dobbelt så mye. Det var slett ikke ansett som noen urimelig stor lønnsforskjell, og avstanden mellom mann- og kvinnelønner i varehandelen skulle bli enda større i mellomkrigstida.

Omsetning

Ser en på omsetninga, økte den for Forbruksforeningas vedkommende fra omkring 20.000 kroner i slutten av 1870-åra til nesten 50.000 kroner ved århundreskiftet. Kjøpevarene var i ferd med å vinne innpass i husholdninga, og avhengigheten av dem økte etter århundreskiftet. Omsetninga ved de to forretningene var 260.000 kroner i 1920 og nådde et maksimum på omkring 300.000 i begynnelsen av 1920-åra. I faste priser hadde varehandelen blitt fordobla siden århundreskiftet. Krisa i mellomkrigstida satte imidlertid en kraftig brems på den videre overgangen fra sjølforsyning til avhengighet av kjøpevarer.

Turisme

Alt i 1880-åra ble det vanlig å ta imot sommergjester på gardene i dalføret, rapporterte fogden, og mange hadde «en ikke uvæsentlig Indtægt» av dette, mente han. Noen år senere og fram til første verdenskrig begynte utlendinger å komme til Tydal på jakt, og de la også igjen noen kroner. Størst glede fikk tydalingene av amerikaneren Singer, som var her på årvisse besøk fra 1911 til 1926. Han leide jaktterreng ved Essand og fikk satt opp egen jakthytte. Singer ble litt av en velgjører for mange ved at han betalte hele rekninga for Østby-leilendingene da de kjøpte gardene fra Thomas Angells stiftelser. De første norske turistene var oftest studenter eller byfolk av bedrestilte familier. Vegene, og særlig den bratte og kronglete Kubjørga, innbød ikke til stor reisetrafikk, men byfolka sykla oppover eller leide skyss fra skysstasjonene. Dette var sportsturister som gikk i fjellet før bilismens tid, og da var dårlige veger ingen avgjørende

hindring.

Påsketurister og grendefolk på Stugudal nedre i 1913 eller 1914.

Vi finner namna på noen av dem i skyssdagboka på Greslivoll, men neppe alle skrev seg inn i boka, sjøl om de overnatta der. Etter reglene skulle bare de som tok skyss skrive namnet sitt i skyssdagboka. I 1890-åra kom bl.a. Jørgen Lysholm syklende sammen med to andre. De akta seg til Syltoppen. Kjøpmann Hagbart Lyng kom også på sykkeltur til Tydal. Andreas Lyng leide hest videre fra Greslivoll til Løvøya. Det var altså som turister at familiene Lyng og Lysholm først gjorde seg kjent med Tydal, og de ble gårdeiere og inngifta i bygda. Andre Trondheimsborgere ble også hyppige sommergjester på gardene. En del kontakter ble trulig knytta gjennom handelsturene som tydalingene hadde til byen. Ellers var det ikke uvanlig å spørre om losji på gardene når en reiste, og et besøk kunne utvikle seg til et sommeropphold ved en senere anledning. Men de finere borgerne tok nok ikke inn hos hvem som helst. Fossan var et av de stedene som ofte hadde bygjester av «fint» folk. Dr. Halvdan Bryn var bl.a. en av dem som kom som sommergjest og fatta interesse for tydalingene. Han kom tilbake på «an- tropologiske undersøkelser» senere, og det var Bryn som fant de berømmelige likhetene mellom Ero-Magnon mennesket og tydalingene (se bind I, side 36). Omkring 1900 var det ennå mest bare sommerturister. Noen tok turer opp til fjelltoppene og dro tilbake nedover dalføret igjen, andre kombinerte fotturer med reiser til og fra Røros eller Haltdalen. Det begynte nå også å bli vanlig at grupper av kvinner reiste for seg sjøl. Fire frøkener leide to hester videre fra Greslivoll i 1896, får vi vite i skyssdagboka. Men vanligvis reiste kvinnene sammen med mennene sine eller andre mannfolk. Karen Dahl fra Trondheim kom på tur sammen med broren sin i 1888, og Lars Stugudal fulgte dem opp til Syltoppen. Det var visstnok første gang ei kvinne var på toppen, og det skjedde tre år etter det første turistbesøk på Storsylen. Syltoppen var et gjevt reisemål for sportsturistene. Trondhjems turistforening gjorde avtale med Lars Stugudal om å være fører for turistene som ville dit. I 1901 var han nitten ganger til topps, kunne Selbyggen fortelle. Lars ble turistfører mest fra svensk side omkring 1900, for han gifta seg med ei svensk dame og ble styrer for turistasjonen på svensk side av Sylane. Når turistseasonen begynte, pleide han å ta med seg kyr og utstyr fra Gjetnesset der han bodde, og levde sommeren på Sylstasjonen.

Turister og seterfolk på Storerikvollen omkring 1920. Vi ser bl. a. Ola Skultrø (Skulin) til venstre, Goro Østby, Ragnhild Østby og småjentene Kari og Marie Østby.

Trondhjems turistforening fikk tidlig interesse for Tydal og fikk avtale med Jon Jørgensen på Nedal i 1888 om leie av rom for turister der. Foreninga fikk en fast leiekontrakt i 1903 etter at Jørgen Lysholm hadde kjøpt garden. Han solgte Nedal til turistforeninga i 1913, som nå gjorde Nedalshytta til et populært reisemål. Samtidig hadde turistforeninga turiststasjon på Stor-Erikvollen (fra 1896) og innkvarteringsavtale med Stugudalsgardene. Turistforeninga begynte også tidlig å merke opp faste ruter i fjellet mellom de forskjellige innkvarteringsstedene og hyttene. Det var ellers ikke bare fjella som lokka turister. Nedalsmyrene hadde et rikt fugleliv, her voks mange og tildels sjeldne plantearter. I Essand og elvene var det rikt fiske. Særlig på grunn av de botaniske verdiene ble et 150 kv.km stort område omkring og øst for Essandsjøen freda i 1917 som botanisk nasjonalpark. Fredinga ble senere satt til side og store deler av området neddemt av TEV.

Nedal turisthytte i 1917. Den ble påbygd senere. I dag ligger hytteområdet under Nesjøen.